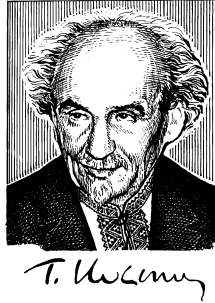

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Інститут психології імені Г. С. Костюка

М.-Л. А. ЧЕПА

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Монографія

Київ
2013

УДК 159.922.4(477)
ББК 88.58(45=Укр)
Ч-57

*Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка
Національної АПН України (протокол № 10 від 26 грудня 2011 р.)*

Рецензенти:

Боришевський М.Й., доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідуючий лабораторією психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

Клименко В.В., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри реабілітації Інституту соціальних технологій Відкритого міжнародного Університету розвитку людини «Україна».

Ч-57 **Чеп М.-Л. А.**

Етнопсихологічний дискурс глобалізації : Монографія / М.-Л. А. Чеп.
— Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — 104 с.
300 пр.
ISBN 978-966-189-220-9

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

У монографії досліджено етнопсихологічний дискурс розвитку українського суспільства в умовах глобалізації, структурування його у відповідності до конструктивних настанов і цінностей сучасної цивілізації, створення бажаного майбутнього на основі компліментарності з потенційним буттям. Показано, що етнічне перетворюється із засобу адаптації до історико-культурних, ландшафтно-кліматичних умов у дієвий чинник геополітичних процесів, етнопсихологічний каталізатор дискурсивних практик розвитку суспільства в сучасних умовах.

Цільова аудиторія — викладачі, аспіранти, студенти ВНЗ, усі небайдужі до проблем розвитку суспільства в умовах глобалізації.

ББК 88.58(45=Укр)

ISBN 978-966-189-220-9

© Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України, 2013
© Чеп М.-Л. А., 2013

ЗМІСТ

Вступ	4
Історія, культура, етнопсихологія: на шляху до єдиної парадигми .	7
Історичний дискурс української національної ідеї	12
Науково-психологічний дискурс: диференціація або/та інтеграція	19
Еволюційний дискурс: від онтогенезу до етногенезу	30
Етнонаціональна самоідентифікація особистості в кроскультурному контексті	37
Психосинергетичні підстави українського месіанізму	53
Синергетичне бачення шляхів синтезу сходу і заходу	64
Спроба прогнозу етнопсихологічних процесів в Україні в умовах глобалізації	73
Психосоціологія національних відносин епохи глобалізації: оновлення тематики курсу для студентів-психологів у психосинергетичному контексті.	87
Програма курсу	90
Теми для семінарських занять	92
Завдання для самостійної роботи	94
Література	96

ВСТУП

У пропонованій монографії представлено результати розгляду етнопсихологічного дискурсу розвитку українського суспільства в умовах глобалізації, якими було започатковано фундаментальне вивчення етнопсихологічних процесів в Україні, прикметною особливістю якого виступало дослідження трансформації етнічного як системи, що має низку специфічних елементів-складників. На теоретичному та емпіричному рівнях дослідження було підтверджено припущення, згідно з яким кількісний і якісний склад елементів етносу засвідчує, що маємо справу з неординарним явищем етнопсихогенези, коли структура етносфери попри присутні у цій структурі іноетнічні вкраплення та надетнічні утворення давніх і новітніх часів є досить стійкою до глобальних змін, що є парадоксальним явищем утворення із чутливих до зовнішніх впливів елементів досить стійкої структури. Ще одним результатом дослідження є та особливість етногенези українців, яка, на думку автора, буде гальмувати процеси знеособлення українського народу, — незавершеність етногенези. Це той випадок, коли недоліки приносять вигоду — незавершена націогенеза зберігає більший потенціал націозбереження, ніж він міг би бути після завершення націотворення.

Класична етнопсихологія виокремлює наступні універсальні принципи етнічної історії Європи:

- етноси в певний час народжуються, проходять певний життєвий цикл і неминуче гинуть, розчиняючись серед сусідів, або стають модерними націями;
- вік етносу можна визначити ретроспективно, шляхом встановлення за допомогою різних дисциплін (історія, археологія, мовознавство, етнопсихологія, антропологія тощо) початку безперервності етнокультурного розвитку конкретного народу;
- переважна більшість європейських народів, що жили в зоні культурно-історичного впливу Римської імперії, народилися в ранньому середньовіччі;
- племінний етап розвитку європейських етносів почався на зорі середньовіччя і закінчився в IX-X ст. їх консолідацією у власних державах, які нерідко поширювалися на етнічні території сусідніх народів, набуваючи форм середньовічних імперій;
- у відсталіх провінціях імперій в процесі їх колонізації метрополією зароджувалися молоді постімперські етноси. Вони виникали внаслідок синтезу місцевих традицій з мовно-культурним комплексом імперського народу-завойовника і починали власне історичне буття з моменту відокремлення від імперії.

На цьому історичному тлі доцільно конкретизувати засадничі принципи, що детермінують процес і результат етнопсихогенезу українського народу на сучасному етапі його історії в умовах глобалізації.

Український етнос є складною системою, що розвивається під дією історичного і культурного чинників, розгортаючись у просторі й часі за певними законами.

Незважаючи на порівняно недавнє прийняття нинішнього етноніму, українці як етнос протягом століть характеризуються відносно стабільними рисами психічного складу (ментальності) і доволі розгалуженою субетнічною структурою, що свідчить про життєздатність етнічної системи.

Поняття українського етносу набуває сенсу лиш тоді, коли він (етнос) відрізняє себе від інших, тобто протистоїть їм за принципом «ми – вони».

Характерною рисою українського етносу як системи є його структурованість, що проявляється в існуванні субетнічних груп. Протягом історії етносу відносини між ними складаються по-різному, часом загострюються до конфліктного рівня, але основна функція таких груп полягає в підтримуванні життєздатності етнічної системи шляхом неантагоністичного суперництва. Тому система тим життєздатніша, чим їх більше, і навпаки, максимальне спрощення етнічної структури знаменує занепад етносу.

Набір ознак матеріальної і духовної культури, за якими різняться етноси надзвичайно широкий і різноманітний. До них належать мова, народне мистецтво, релігія, звичаї, обряди, традиції, спосіб господарювання тощо. На ці ознаки традиційно орієнтується класична етнопсихологія. Проте на сьогодні уже доведено, що жоден з перелічених і будь-яких інших компонентів етнічної структури не може розглядатись як необхідний і достатній. Як правило, етнодиференціюючу функцію в кожному конкретному випадку ефективно виконує лише той компонент етнічної структури, який відрізняє даний етнос від найближчих сусідів; причому набір цих компонентів з часом може змінюватися. Таким чином, правомірно припускати, що етнокультурні ознаки в етнічному плані виражають якусь феноменологічно невловиму сутність.

Природа етнічних утворень (сутностей) поки що не має задовільних наукових пояснень. Та, незалежно від погляду на неї, очевидно, що вона реалізується, насамперед, у психіці носіїв етнічних ознак як регуляторі поведінки етносу. Етнос як реальність сприймається саме завдяки своїй психологічній єдності, відносній однорідності специфічних психічних властивостей. Тому, попри всю теоретичну невизначеність і «розмитість» таких понять, як психічний склад етносу, його ментальність, національний характер тощо, є підстави вважати, що саме вони відображають найбільш істотні етнічні реалії.

Етнопсихологічні ознаки є не стільки індивідуальними, скільки популяційними, проявляються не в індивідуальних реакціях окремих людей, а в

колективних психологічних рисах, що у свою чергу впливають на індивідуальні характеристики і властивості окремих представників етносу. При цьому слід мати на увазі, що унікальними є не окремо взяті психологічні особливості самі по собі, а тільки їх поєднання, тобто структура.

Особливе місце серед психологічних характеристик етносу займає етнічна самосвідомість. Більшість етнопсихологів стверджують, що етносом може вважатися лише та спільнота, яка усвідомлює себе як така; відповідно представником даного етносу можна вважати тільки того індивіда, який усвідомлює себе індивідом.

Через те, що природний перебіг етногенезу в Україні було порушено внаслідок її колоніального та напівколоніального становища, здійснювалося цілеспрямоване розхитування етнічної системи з метою формування нової історичної спільноти людей. Одним із найголовніших напрямів досягнення цієї мети було штучне «підхльостування» міграційних процесів у поєднанні з відповідною ідеологічною обробкою як місцевого населення, так і мігрантів. Міграційні процеси мали глобальні етнопсихогенетичні наслідки, але не зовсім ті, які очікувалися їх ініціаторами.

На початкових стадіях етногенезу ментальність (психічний склад) етносів формується здебільшого (хоча й не завжди) за допомогою специфічних засобів спілкування (національної мови) і ритуально-звичаєвої культури. Але в подальшому ментальність перетворюється на самостійний, більше того, визначальний етнічний чинник, який швидше зумовлює зовнішні етнокультурні ознаки, ніж зумовлюється ними.

В етногенезі, особливо в утворенні субетнічних груп, значну роль відіграють асиміляційні явища, що пояснюються лабільністю людської психіки, її великими соціально-адаптивними можливостями. Потрапляючи до нового етнічного середовища, більшість людей швидко переймається його ментальністю (а не лише засвоює мову та культуру, як іноді гадають). Міжетнічні контакти мігрантів з місцевим населенням помітно модифікували етнічну систему, що існувала в Україні, однак не могли змінити загального напрямку її розвитку.

На рівні конкретних індивідів головною етнопсихологічною проблемою є проблема етнічної ідентичності (тотожності). Процес етнічної самоідентифікації доволі складний, багатомірний, вимагає від суб'єкта більших або менших внутрішніх зусиль, часом проходить болісно і не завжди завершується успішно.

ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, ЕТНОПСИХОЛОГІЯ: НА ШЛЯХУ ДО ЄДИНОЇ ПАРАДИГМИ

Нами зроблено спробу проаналізувати можливі підходи до побудови об'єднаної парадигми для трьох, штучно роз'єднаних на сьогодні, наукових сфер рефлектуючої людської діяльності — історії, культури та психології (етнопсихології). Започатковуваний підхід ще не є теорією, що підлягає верифікації — це швидше «точка відліку» для упорядкування деякої системи знань, якій стає тісно в рамках академічних дисциплін. Найперше розпочнемо з історичного вектора підходу, який головним чином і визначає процедуру експлікації психологічного змісту культурно-історичних феноменів, детермінує ефективність видобування з культурно-історичної феноменології психологічної реальності, що її породжує. Але це не може бути кінцевою метою роботи, а лише її початковим етапом. Мета в іншому — від-рефлексувати український «цивілізаційний проект» як деяку універсальну форму національної самосвідомості та віднайти його місце у модерному проекті світобудови, який постає на базі ідей цивілізаційної єдності.

Все, що люди знають про минуле, є певним чином упорядкованою сукупністю текстів. Критерії та способи систематизації останніх залежать від того (чи від тих), хто здійснює систематизацію історичних наративів. Через це минуле відкривається людям як деякі розповіді, що мають виразні риси суб'єктивності: кожен автор упорядковує історичні події й факти відповідно до того, у що він вірить. Оскільки історія як наука про певну послідовність реальних подій минулого власне не відрізняється від історії як науки, що описує це минуле (тобто зазвичай реальна історична подія та її інтерпретація не розрізняються), то маємо низку національних за формою, витворених уявою міфологем — конфесійних, етноцентричних, чи демоцентричних, легенд. Такі легенди покликані забезпечувати психологічний комфорт членам певних спільнот, обґрунтовуючи їхнє сьогодення і потенційне майбутнє, надаючи соціокультурні сенси індивідуальному та національному буттю, виправдовуючи їхнє переважне право на існування порівняно із сусідами.

Переважає більшість національних історій європейських народів з тією чи іншою мірою точності відповідає описаній вище моделі. А чи має Україна подібну історію? Очевидно, що не має. А чи потрібна Україні така історія? Спробуємо показати, що не потрібна. Натомість Україні потрібна, враховуючи високий рівень української культурної ідентичності, історія, виписана з урахуванням постмодерністських тенденцій історичного розвитку, у межах якого субнаціональним, транснаціональним та інтернаціональним процесам приділяється стільки ж уваги, як і національним.

Основна тенденція в методологічному просторі сучасної української історичної науки має бути спрямована на пошуки і апробацію модерних

дослідницьких технологій, формування сучасних ідеалів науковості, удосконалення понятійного апарату, витвір «нової» мови науки. На особливу увагу заслуговує, на наш погляд, ідея міждисциплінарного підходу, що дасть змогу використовувати методи і засоби суміжних галузей гуманітарного та природничого знання. Найбільш актуальним видається звернення до психологічних та культурологічних знань.

Якщо вважати, що культура в певному сенсі є способом виживання того чи іншого соціуму в перебігу історичних подій, тоді сенсом історії може бути культура як засіб накопичення досвіду виживання, а це є виявом тожності понять «історія» і «культура». Таким чином, історія — це опис динаміки того, що в статистиці постає як культура. Іншими словами, якщо сенс історії в тому, щоб бути динамікою культури, то сенс культури у тому, аби бути актуальною історією. Історію життя конкретної людини можна подати як саморух по сходинках сутнісних рівнів розвитку — від рівня організмowego і до рівня духового. Якщо на організмовому рівні буття людини способ її існування визначають фізіологічні стани, які й диктують особливості боротьби за виживання, то на рівні духовості сенс поняття «виживання» потребує додаткових пояснень.

Розглянута крізь призму «виживання», духовність є маніфестацією ідеальних форм конвенції співіснування людей, моральним імперативом добра, найвищим аттрактором виживання і розвитку. Це ті бажані форми людської поведінки, що детермінуються синтезованим інтелектом і мудрістю. З розгляду взаємозв'язків культури і науки випливає, що культура — це завжди певна суб'єктивність, а це в свою чергу ставить під сумнів деякі теорії «культурглобалістів», які проєктують рух світу до деякого єдиного, або спільного, простору як осередку «глобальної свідомості». При цьому глобальна свідомість є дискурсом щодо цілісного світу та його частин. Структура глобального дискурсу постає при цьому як взаємозв'язок різних дискурсів та ідентичностей, як процес оцінки і переоцінки окремих ідентичностей у глобальній свідомості. Ідентичність окремої особистості також матиме глобальний вимір. Наприклад, якщо говорити про християнську ідентичність як складову глобальної свідомості, то вона є насамперед баченням цілісності світу крізь призму християнства, а українська ідентичність як складова глобальної свідомості буде баченням світу крізь призму цінностей українства. Феномен культури як науки та науки як культури у свою чергу є досить евристичним. За М. Мамардашвілі, культурою наука є у тій мірі, в якій у її змісті виражена і репродукується здатність людини володіти нею ж здобутим знанням про універсум, а також джерелами цього знання, вмінням відтворювати їх у просторі й часі, тобто у суспільстві, що передбачає певну соціальну пам'ять та систему кодування. Ця система кодування, відтворення і трансляції певних умінь, досвіду, знань, що має насамперед знакову природу, і є культурою в науці або наука як культура.

Культурні явища як складні «інваріанти інваріантів» допомагають людині робити те, на що вона неспроможна як природна істота, що має тільки органи сприйняття безпосереднього довкілля. Натомість «культурні органи» людини дають їй змогу пізнавати універсальні закони всесвіту, зміст яких не може бути досягнутим тільки на основі природою даних людині можливостей спостереження, психологічних асоціацій тощо. Ці органи є те, що історично виникає поза індивідом і відбувається таким чином, щоб забезпечити йому можливість виживання засобами максимальної каналізації абстрактних інваріантів надприродних процесів для побудови порядку із хаосу.

Те, яким чином відбувається культурно детерміноване пізнання, стає зрозумілим, якщо розглянути кілька сотень визначень поняття «культура», які можна умовно, у порядку розширення сенсу понять, згрупувати наступним чином:

1) визначення, у яких під культурою розуміють системи ідей, концептуальні конструкти, семантичні системи, що роблять можливим людське співжиття;

2) визначення, які описують культуру як сукупність побутуючих цінностей, стереотипів поведінки, вірувань, які характерні для окремого співтовариства чи популяції;

3) визначення, які описують культуру як експліцитні та імпліцитні стереотипи поведінки, що створюються й передаються за допомогою символів і є набутком певної людської групи, включаючи їх втілення в артефактах;

4) визначення, які описують культуру як «інформаційну структуру», в якій інформація приймається чи створюється, віднаходиться, передається, використовується і втрачається.

Визначення культури як інформації у певному сенсі перекриває інші групи визначень, особливо якщо визначати культуру як інформацію спільного використання.

Як в онтогенезі маємо чергування процесів інтеграції й диференціації психічного розвитку, так і культурогенез має схожі закономірності становлення у формі кумуляції та дивергенції культурного розвитку. Інтеграція у формі кумуляції простежується, наприклад, уже на самих початках давньоруської культури. Кумуляція тут виступає первісною формою організації, упорядкування і може описуватись категоріями синергетики. Кумуляція як найпростіша форма інтеграції сприяє поступовому становленню за принципом соборності індивідуальних та суспільних цілісностей в умовах визрівання релігійних, культурних та етнічних еталонів. Єдність цілого поступово починає зумовлювати неповторні риси буття. Неповторні особистісні світи починають складати єдину подію. Між ціннісними картинами світу сучасників зникають суперечності. Виникає контекст, що створює

можливість продуктивного спілкування. А далі постає проблема визнання іншого як вихідна точка пізнання і дії.

Але, зазначає В. А. Роменець, якщо винести за дужки «Я» як центр, світ розпадається на абстрактно-загальні, тільки можливі моменти й відношення. Тільки у людини (як проекції пристрастей) виявляється дійсна архітектоніка світу, що переживається. Тільки людина як ціннісний центр будує конкретне архітектонічне — мету. Всі межі стають значущими, а світ постає як єдине ціле. Теоретичне ставлення до світу, яке слід перетворити практично, і є важливим моментом життєдіяльності. Кожний прояв людини — почуття, бажання, настрій, думки — перетворюється на активно-відповідальний вчинок, а вчинок є те, що становить ставлення людини до світу. Вчинок є інструментом розкриття світу, набуття ним визначеностей. Розкриття світу через учинок є розкриттям також психічного світу людини як інструмента світового зрізу.

«Вчинок здійснюється не в теоретичному світі, не в теоретизованому світі культури. Реальний світ учинку й теоретичний світ культури не співвідносяться. Разом з тим, людина впевнено себе відчуває в автономному світі культури, але невпевнено — в неповторному центрі життя, звідки виходить вчинок, тобто людина чинить впевнено, коли діє не від себе, а від іманентної необхідності сенсу, відповідальності; вчинок постає як висновок із великого і малого засновку — стає святим і безгрішним, адже тут немає суб'єкта учинку».

На думку М. М. Бахтіна, світ як предмет теоретичного пізнання прагне видати себе за весь світ у його цілому, не тільки за абстрактно-єдине, але й за конкретно-єдине буття в його можливому цілому.

Таким чином, є очевидним, що ні історія, ні психологія, ні культурологія поодиночі неспроможні вичерпно дослідити людинознавчу проблематику у її актуальних та потенціальних вимірах. Постає потреба у об'єднавчій парадигми у вигляді «міждисциплінарної матриці» Т. Куна — загальні уявлення про певну міждисциплінарну проблему, які містять усі ті загальні елементи, що необхідні для відносної повноти професійної комунікації й для анонімності професійного судження.

Погоджуючись із Куном в основних рисах теоретичних підходів, Г. Айзенк визначає парадигму як теоретичну модель, з якою погоджується більшість представників даної галузі й яка включає узгоджені методи дослідження, прийняті норми доведення і спростування та процедури експериментальної перевірки. Парадигми, за Айзенком, завжди містять аномалії, і основна частина наукових зусиль періоду «нормальної науки» спрямована на те, щоб розв'язувати проблеми, що їх утворюють аномалії, у поняттях самої моделі. Парадигма може бути для вченого джерелом нових пошуків, коли усвідомлюється неадекватність парадигми у тому вигляді, в якому вона спочатку формулювалася і приймалася. Погоджуючись

із парадигмою, вчені не приймають її остаточного продукту, скоріше вони погоджуються прийняти її як підставу для майбутньої роботи і погоджуються розглядати як переборні її неадекватності та дефекти. Парадигми потребують очищення і перетворення, вони використовуються для розвитку подальших засобів розв'язання проблем і тим самим розширюють обсяг процедури наукової компетентності.

Г. Айзенк вважає, що, приміром, психологічна парадигма особистості повинна відповідати таким критеріям:

I. Таксономічним:

- 1) вона має ґрунтуватись на теоріях, що охоплюють широкую область;
- 2) формулюватися так, щоб можна було перевірити отримані висновки;
- 3) повинна мати справу з описом і взаємодією властивостей;
- 4) мати ієрархічну форму;
- 5) результати психометричних перевірок мають бути відтворюваними;
- 6) фактори першого і другого порядку мають різнитися;
- 7) метааналіз результатів має засвідчувати сходження до певної моделі;
- 8) результати досліджень із використанням великої кількості шкал по-

винні показувати сходження до певної моделі;

II. Причинним:

- 9) чітке розуміння генетичної архітектури моделі;

10) біологічна основа моделі повинна мати теоретичне обґрунтування і перевірятись;

- 11) модель не повинна залежати від культури;
- 12) має бути усталеною у часі;
- 13) повинна породжувати соціально значущі висновки;
- 14) має зважати на допарадигмальну науку.

Вже перший погляд на пропоновані критерії засвідчує, що не всі вони можуть визначати сутнісні характеристики єдиної для історії, культурології та психології парадигми, але, безсумнівно, можуть слугувати основою для останньої.

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

До наших днів як на соціально-побутовому рівні, так і в переважній більшості наукових рефлексій, писаних в Україні і поза її межами, побуває думка, що українці як бездержавний народ випродовж усієї своєї історії не жили і не прагнули жити самостійним державницьким життям, а звідси всі їхні теперішні і минулі біди... Не важко вирахувати, скільки правди несуть у собі такі погляди, хто і навіщо таким чином формував і формує самооцінку українців; актуальнішим видається оприлюднення фактів історичної неперервності державницьких устремлінь провідних верств українства, тягlosti соціальних настанов культурно-історичної ідентичності, ментальної та етнічної своєрідності.

На такому викривленому і занедбаному тлі української національної самосвідомості ми поставили собі за мету показати, що, як це не парадоксально звучить, двісті років тому, українська національна ідея формувалась і розпочиналась як ідея аристократична, лицарська, а українці заявили про своє право вважатись єдиними і законними спадкоємцями Східноєвропейської імперії з центром у Києві, обґрунтовуючи свої домагання неприйняттям варварських методів державного і суспільного управління у тогочасній самодержавній Російській імперії, протиставляючи останній конституційно-монархічну модель управління як більш притаманну соціально-психологічному строю української людини.

Чому так багато часу потрібно було нам, українцям, щоб усвідомити цей сутнісний аспект і важливий етап історії становлення української національної ідеї? Очевидно, що не тільки через переможне утвердження в Європі та Північній Америці змагань до соціальної справедливості і демократії, а й через те, що протягом багатьох років вивчення української проблематики неупереджено і у повному обсязі, дотримуючись канонів академічної науки було практично неможливим. Те, що дозволялось системою у колишньому СРСР мало чітко визначені ідеологічні рамки; те, що можна було робити у Західному світі стримувалось закритістю комуністичного суспільства та дозованим системою доступом до першоджерел. Таке становище характерне для більшості наук гуманітарного циклу, а особливо для історії і спорідненої з нею історичної психології у тому числі.

Такий стан речей спричинив вироблення і закріплення деяких стереотипів і упереджень, спільних для українських та західних істориків. Так, наприклад, аргіогі зроблено висновок про малоімовірність розкриття загадки «Історії Русів» і, відповідно, цілої низки пов'язаних з цим питанням проблем, а найперше вивчення генези національної ідеї на тлі зародження національних держав новітнього європейського типу. Прикро, що такий

висновок ґрунтується не на додатковому вивченні архівних та друкованих джерел, а виключно на висновках попередніх дослідників.

Оскільки розгадка цієї детективної історії цікава як сама по собі, так і для кращого розуміння зародження і розвитку української національної ідеї, то дозволимо собі на початку зробити деякі зауваги загального характеру. Поділяючи в цілому позицію О. Прицака, «...що «нація» — це дітище французької революції (1789) і що розвинулася вона в Західній Європі протягом ХІХ століття, як свідоме бажання спільноти жити спільно у майбутньому», не зовсім зрозуміло, чому шановний професор дійшов до висновку, «...що процес формування української нації почався також у тому столітті», а «...вихідною точкою були Кирило-Мефодіївське братство, прозово-поетична пророка творчість Тараса Шевченка, відкриття української проблеми як політичної Михайлом Драгомановим і реалізація політичної думки його галицькими учнями та, врешті, Визвольні Змагання 1917-1923 рр.». Невже з 1789 по 1848 рр. українці перебували у летаргічному сні і їх ніяк не зачіпали процеси, що відбувались у Європі та Російській імперії (наприклад, рух декабристів)?

Така позиція п. О. Прицака видається незрозумілою ще й тому, що показуючи М. Драгоманова і М. Грушевського як авторів концепції про «селянство» України, як одинокого носія ідеї «народу», «нації» («мужицький» народ, сільські «громади», «плебейська нація»), він спеціально в цьому контексті підкреслює: «Тому не дивно, що М. Грушевський обминув мовчанкою і не оцінив державницьку історіографію високо освічених кругів «Малоросійських просвітителів», таких як Яків Козельський (1729-1823), князь Микола Рєпнін-Волконський (1778-1845), Ілля Тимковський (1772-1853), Василь Лукашевич (1783-1866) та ін., які відродили ідею «Малоросійської держави». Їх історіографія подана в «Історії Русів», що була створена біля 1818-1822 рр. таємним патріотичним гуртком. Оці державно думаючі нащадки козацької старшини перестерігали перед романтичним захопленням селянською «Україною» харків'ян».

Отже, якщо державницька історіографія існувала на самих початках ХІХ століття, існував таємний патріотичний гурток «державно думаючих» українців, історіософія цього гуртка зафіксована «Історією Русів», то чому б у цьому часі і не помістити «вихідну точку» формування української нації та української національної ідеї?

Тут, очевидно, маємо справу з тим парадоксом мислення, коли історики бачать, що «Історія Русів» творилась з опорою на концепції, нав'язані американською та французькою революціями; але водночас трактують її як «останній зразок колегіальної аналогії Гетьманщини та козацьких прав і привілеїв», або як останній козацький літопис.

Таким чином, завданням нашої роботи буде показати, що українська національна ідея починалась не як «селянська», «козацька» чи «шляхетська»

ідея, а, як це не неймовірно, як «монархічна» ідея, а точніше як «конституційно-монархічна» ідея, коли обраний вільними суспільними станами монарх (гетьман, король) з числа людей достойних і таких, в жилах яких тече кров древніх князівських родів, управлятиме країною на основі звичаєвих та писаних прав і законів.

Розпочнемо з того, що покажу помилковість тези, ніби «Історія Русів» визнає «історію України спеціальним розділом історії великої «загально-російської» держави», а також покажемо, як на противагу російській державній історіографії (Карамзін та інші), котра на основі середньовічної генеалогічної легенди робила Київську Русь попередницею Московського царства, патріотично настроєні малороси-державники витворили свою генеалогічну легенду, аби показати протяжність української історії від найдавніших часів.

Розглянемо погляди на Малоросію (Україну) промосковського Г.Н. Теплова, який декілька разів неохайно згадується на сторінках «Історії Русів»:

І. «Малоросія — не только землями своими и самим народом есть издревле Россійская, следовательно, ВАШЕМУ ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ, яко приемница Всероссийского престола, прежде приступления ея под державу Россійскую, принадлежащая въ подданстве» (Адресовано Катерині II).

Порівняємо таку позицію з поглядами згаданого автора «Історії Русів», який у 1809 р. склав легальну «Записку о малоросійских чинах» для подачі у найвищі урядові інстанції імперії:

II. «Малая Россія есть часть Руского царства или великого княжения Киевского. Народ, населяющий оную, есть древний рускій».

На перший погляд, немає великої різниці між першою і другою дефініцією. Отже, погляди українського патріота і погляди прихильника Московського самодержавства співпадають?

Щоб відповісти на це запитання, спробуємо проаналізувати легальний вислів патріота (II) за допомогою його нелегальної праці — «Історії Русів».

Русь «...делилась названием на... Червоную... и Белую Русь... Провинциальные деления той земли были Княжества: Галицкое, Переяславское, Черниговское, Северское, Древлянское и главное или Великое Княжество Киевское, которому все другие подчинены были. Князья или Верховные начальники избираемы были от народа в одной особе... Владимир (первый) сверх означенных Княжеств, соединив все другие Славянские Княжества, был одним над ними Самодержцем и назывался Великим Князем Руским и Цариком над всеми Князьями» («Історія Русів», § 3.1). «... Владимир Второй, названный Мономахомъ... признан Царемъ Руским и получил на то дедовскую корону, со всеми другими Царскими регаліями («Історія Русів»,

§ 4.2). «...Межусобные войны... ослабили Великое Княжество Киевское, потом и совсем его разорвали, и с 1161 года назвались Великими Княжествами: Галицкое..., Владимирское..., и Московское... Нашествие Монгольских татар... все княжества удельные и великия разрушило почти до основания ...и с сего времени (1238) большая часть Руских княжеств подпали татарскому игу. И хотя Княжества опять восстановлены,... но пребывали они... в подданстве татарских ханов... что продолжалось по 1462 год... Иван Грозный, совокупив многие Княжества Руские воедино в 1547 г., переименовал себя из Князя Царем и Самодержцем Московским, и с того времени навсегда уже Царство Московское и его владетели сим названием титуловались с переименованием наконец Царства Московского на Россійское, которое, для различения от Черной и Белой Руси, называлось Великою Россією; те же обе Руси вместе названы тогда Малою Россією. Княжества Малой России... в 1240 г. разорены были до основания... народ остался под игом Татарским, а иной укрылся в Белорусии и земле Древлянской... Знатнейшие же фамилии удалились в соседственное Княжество Литовское и, тамо пребывая, многие соединились родством с владетельными и вельможескими фамилиями тамошними, и помощью сего подвигнули Литовского владетельного Князя Гедимина освободить их землю от владения Татарского и соединить ее своею державою под одно право и начальство. Посему Гедимин Князь в 1320 году, пришедши в пределы Малоросійские с воинством своим Литовским, соединенным с Руским... выгнали из Малоросии Татар... За сими победами возстановил Гедимин правление Руское под начальством выбранных от народа особ, а над ним устроил наместником своим из Руской породы Князя Ольшанского... Права же и обычаи Руские не токмо подтвердил Гедимин тамошнему народу во всем их пространстве, но ввел их и в своей земле вместе с письменами и грамотой Рускою...» («Історія Русів», § 5.1).

Одже, цитований ескіз «Історія Русів» не залишає сумнівів «відносно того, що «Царство Руское» и «Царь Рускій» не ототожнюються з «державой Россійской» та «Царством Московским и Россійским», а історія київських земель не співпадає з історією московських земель.

Українська монархічна ідея вибудована «Історією Русів» на основі чисельних замаскованих по різних частинам роботи натякам та зашифрованим висловлюванням. «Історія Русів» виводить більшість українських гетьманів із аристократичних українських родин, що мають корені у Київській державі. Треба звернути увагу ще на такі промовисті факти з «Указателя к истории русов или Малой Россіи» (зверніть також увагу, де Росія в «Історії Русів» пишеться через одну, а де через дві літери «с»).

Так, гніздо «Указателя» на слово «Анна» містить:

Анна Ивановна, императрица.

— - - - - Греческая царевна.

— - - - Чаплинская, жена Хмельницкаго;
Напрочуд цікавий вигляд мають також словникові гнізда «Петр»:

Петр Могила
— - - - I, император Рускій;
— - - - II, — — — —;
— - - - III, — — — —;

Гніздо «Вишневецкий»:
Вишненевецкий князь, Дим. гетман.
— - - - - - - - - - - - - - - - Мих.
— - - - - - - - - - - - - - - - Іерем
— - - - - - - - - - - - - - - - Мих., король Польський

Ці та інші конструкції набувають свого істинного значення при співставленні з текстом легальної записки гаданого автора «Історії Русів», в якій, ніби між іншим, автор показує, що українці мали право обирати зі свого середовища монарха.

Є сенс досить ескізно окреслити те історичне тло, ту історичну атмосферу, яка породила «Історію Русів». Маємо всі підстави стверджувати, що, починаючи з другої половини XVII століття, в російській імперії виникає Таємне Українське Товариство (ТУТ), яке існує у формі українських земляцтв (найперше у північній столиці імперії), а також того, що називають новгород-сіверським, чернігівським, київським та ін. культурними осередками. Членами ТУТу були найбільш освідчені українські аристократи, духовенство, різночинна інтелігенція, яка у своїй діяльності користувалась не так писаними статутами і правилами конспірації, як «кодексом лицарської честі», почуттями українського патріотизму та синівського обов'язку перед заведеним у рабське становище народом.

ТУТ заповнило ту пустоту у фронті українських визвольних змагань, яка виникла в результаті поруйнування Запорізької Січі, і найбільш активна і продуктивна діяльність його припадає на період від зруйнування Січі, до знищення руху декабристів, коли під караючу руку імперії потрапило і українське підпілля, не віддиференційоване репресивною машиною не тільки від декабристських, але й від масонських та польських рухів, які існували на той час в Україні. Отже, можна стверджувати, що, хоч дехто з членів ТУТу міг бути одночасно і масоном, як І. Котляревський, чи декабристом, як Волконські, але вони були і членами осередків ТУТу, а ці осередки не тотожні масонським чи декабристським.

Є підстави стверджувати, що зародження ТУТу пов'язане з іменами Архієпископа Кониського, канцлера Безбородька, високопоставленого сановника російської імперії Г. Полетики та інших.

Зусилля ТУТ були спрямовані на діяльність у різних сферах української справи і найголовнішими з них були:

1) Історико-політичне обґрунтування Української визвольної боротьби. Найяскравішим результатом цієї роботи стала «Історія Русів».

2) Підготовка умов для виходу зі складу імперії, опираючись на збройні сили і використовуючи сприятливі зовнішньополітичні обставини. Цей напрямок роботи, серед іншого, засвідчують Козацький проект 1787 р., таємна місія Василя Капніста 1791 р. до Пруссії та плани Миколи Капніста використати для звільнення України похід Наполеона на Москву.

3) Освітній проект, найбільш вагомим результатом якого стало створення університету у Харкові.

Зупинимось більш детально на реалізації першого, історико-політологічного проекту, який був наріжним каменем всієї роботи товариства; його реалізація не вимагала надзвичайних конспіративних заходів і проводилась до певних меж, які не вимагали відвертого проголошення мети діяльності — визволення України. Першим кроком у здійсненні задуму створення історії України, написаної з українських позицій, стало видання у 1777 р. В. Рубаном «Короткого літопису». Легальними учасниками цього видання і були вищеперераховані державники і духовні достойники. Можна гадати, що результат роботи не задовольнив її ініціаторів, що впливає з листування Безбородька та Г. Полетики.

Другим етапом роботи зі створення легітимної історії України з використанням легальних можливостей вважаємо видану в 1783 р. Шерером у Парижі історичну книгу. І, нарешті, третя спроба — пов'язана з іменами: Федора Туманського, члена багатьох європейських академій, одного з найбільших інтелектуалів тогочасної Європи; Адріана Івановича Чепи, фольклориста і колекціонера, працівника Малоросійської колегії, у подальшому товариша Малоросійського почмейстера; Якова Михайловича Марковича, молодого і талановитого людини (володів основними європейськими мовами, був гарячим українським патріотом).

Розгадати цю детективну історію мріяли багато дослідників протягом останніх 150 років. Як показано нами у попередніх роботах, час, автор і обставини написання «Історії Русів» наступні: 1810-1819 роки, Пирятинський район нинішньої Полтавської області, автор — Адріан Іванович Чепа (1760-1822).

З чернетки листа А. Чепи до В. Полетики дізнаємось, що автор документа знайомий з працями Гердера (1744-1803) та інших філософів (Шведенборг, Штілінг, Еккартгаузен). Вплив особи Гердера на Чепу можна простежити, читаючи «Історію Русів». Тут і неприйняття феодально-абсолютистського режиму, характерне для Гердера в період участі в русі «Буря і натиск»; під впливом Гердера, основоположника сучасної фольклористики, Чепи, очевидно, і почав займатись фольклором, живий струмінь якого спостерігаємо на сторінках «Історії Русів».

Але не тільки і не стільки вплив сучасних А. Чепі філософів спостерігаємо на сторінках «Історії Русів». Ми переконані, що наступне речення з «Історії Русів»: «Перед хрещенням же всі слов'яни мали віру східних поган і, визначаючи єдиного Бога Вседержителя, вважали символом і житлом його сонце, а знаряддям гніву його — грім або перун», — могла написати тільки людина, знайома з текстом «Велесової книги». Паралелі, спорідненість, як образної, так і глибинно-сутнісних основ «Велесової книги», «Слова о полку Ігоревім», «Історії Русів» можна ілюструвати багатьма прикладами, але це теж тема окремої розмови. Тут обмежимося коментарем, що тільки людина, яка мала не принагідні, а достовірні і засвідчені родинними переказами відомості, могла написати: «В зібраній і збагаченій Ярославом Володимировичем бібліотеці зберігалися великі тисячі книг — рукописних і всіляких дорожочінних манускриптів, писаних різними мовами, і багато з-поміж них такими, що й ученим тодішнім мужам не були відомі, а особливо всі записки й документи, що до історії правління слов'янських племен та царств і до їх законів та устроїв стосувалися». Ця бібліотека була при реальній, а не вигаданій як тепер вважають головній школі Богослов'я, пізнішій Києво-Могилянській Академії. Ця «від нашестя на Русь татар прихована по різних монастирях і печерах стародавня Київська Академія, була поновлена Митрополитом Могилою».

Перед тим, як поставити крапку, нагадаємо одне «темне» місце з передмови до «Історії Русів»: вважається, що автор висловив негативне ставлення до понять «Україна», «український» (В. Шевчук). Погоджуючись з, можливо, дещо «анахронічною» прив'язаністю до понять «Русь», «руси», яка так характерна для закарпатських українців та вихідців з Закарпаття, що деякі на цьому «варять» отруйний напій, званий «політичне русинство», я не можу погодитись з В. Шевчуком, оскільки немає у самому тексті «Історії Русів» ані найменшого натяку на якийсь негатив.

Дозволимо собі висловити на цю тему таку гіпотезу, нами вже перевірену, що на цей абзац спровокувала Адріана Чепу книжечка «Підручник з історії Росії для юнацтва» М. Берлинського 1800 р. видання, подарована автором А. Чепі у 1809 році. Це і є та «шкільна історійка», в якій «виводиться на сцену зі Стародавньої Русі, або нинішньої Малоросії, нова якась земля над Дніпром, названа тут Україною, а в ній зводяться Польськими королями нові поселення і засновуються Українські козаки; а до того ся земля була пустельна і безлюдна, і козаків на Русі не було. Але, видно, пан письменник такої нікчемної історійки не бував ніде, окрім своєї школи, і не бачив у тій стороні, що її називає він Україною, Руських міст найдавніших...» Отже, це реакція на шкільну історійку тогочасного вчителя Київської гімназії Максима Берлинського, і до всього, реакція цілком справедлива, бо Україна не тільки «якась земля над Дніпром», але й Галич, Чернігів, Харків і багато інших міст та регіонів.

НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС: ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ АБО/ТА ІНТЕГРАЦІЯ

Для початку проведемо стислий виклад поглядів на проблеми психічного функціонування, становлення і розвитку психіки фундатора української академічної психології Г. С. Костюка. Найбільш повно вони викладені у писаних ним першому і другому розділах «Вікової психології» (за редакцією дійсного члена АПН СРСР Г. С. Костюка, Київ — 1976). Ці погляди є надзвичайно свіжими й актуальними і у наш час. На нашу думку, вони ще не здобули належного поцінування і мають великий невикористаний евристичний потенціал.

Г. С. Костюк підкреслював, що вікова психологія розвивається у тісному зв'язку із загальною психологією, яка досліджує основні форми психологічної діяльності в їх зрілому, сформованому вигляді, а кожна теорія психічного розвитку виходить з якоїсь загальнопсихологічної теорії. Тому, напевно, він обрав таку форму викладу матеріалу, при якому експериментальні факти вікової психології щільно влітаються у канву загально-психологічних поглядів Григорія Силовича.

Один з підзаголовків «Вікової психології», автором якого є Г. С. Костюк, має назву «Переходи від психічних до вищих структур психічного життя». За Г. С. Костюком психіка формується як дедалі успадкована і *структурно організована* динамічна система, а нові якості, що виникають у психічному розвитку індивіда, являють собою *складні структури*. Спочатку відбувається становлення людини як організму, як свідомості суспільної істоти і як особистості. Григорій Силович трактує розвиток людини як *зміни* живої людської системи, зміни не випадкові, а *необхідні, послідовні*, пов'язані з певними етапами її життєвого шляху, і *прогресивні*, тобто такі, що характеризують її рух від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності, її структурне й функціональне вдосконалення.

Хоча розвиток психічних процесів і функцій відбувається нерівномірно, іде ніби хвилями, чергуючи фази прискорення й уповільнення, це все ж безперервний процес, що проявляється у кількісних змінах людської істоти, тобто збільшенні одних і зменшенні інших її ознак (фізичних, фізіологічних, психічних тощо). Але, підкреслює Г. С. Костюк, він не зводиться до кількісних змін, до зростання того, що вже є, а включає «перерви безперервності», тобто якісні зміни. Утворення нових якостей відбувається шляхом диференціації наявних структур, тобто цілісних форм, виділення окремих функцій і нової їх інтеграції, тобто об'єднання у нове ціле. Сформувавшись як організм, людина формується як *індивід*. Розвиток психічних процесів, різних видів діяльності сприяє складенню психічних властивостей індивіда, які являють собою потенціальну форму існування процесів і дій, що зберігаються й тоді, коли актуально вони не функціонують. Такими,

за Г.С. Костюком, є розумові, емоційні, вольові, моральні і трудові якості індивіда, характерні риси його свідомості і самосвідомості, і з утворенням системи цих психічних властивостей підрастаючий людський індивід стає особистістю. Наступним щаблем становлення людини як суспільної істоти є вихід на рівень суб'єктності, здатності підпорядковувати нижчі спонукання вищим мотивам діяльності.

Розвинута особистість є здатною усвідомлювати навколишнє буття, виділяти себе із середовища, виходити за межі минулого і теперішнього, проектувати своє майбутнє, передбачати не тільки ближчі, а й віддалені результати своїх дій.

Вимірювати психічний розвиток, каже Г.С. Костюк, дуже складно, оскільки досягнення розумові, на відміну від фізичних, не можна визначати одними й тими самими мірками на різних вікових відрізках; опис кількісних змін у психічному розвитку доцільно поєднувати з якісною їх характеристикою.

У ході розвитку, дифузні прояви активності дитини перетворюються на дії, регульовані образами об'єктів: запам'ятовування і відтворення, які є важливою внутрішньою умовою психічного розвитку, з мимовільних стають довільними, стають особливими діями. На цій основі виникає здатність не тільки відтворювати образи раніше сприйнятих об'єктів, а й перетворювати їх; якщо спочатку цей процес «вплітається» безпосередньо в дії дитини, наприклад ігрові, то далі він починає їх випереджати, набуває відносної самостійності, включається у проектування цілей дій, їх сюжетів.

Якісних змін зазнають і процеси мислення та мовлення. Таким чином розвиток психіки виступає як необоротна послідовність ускладнюваних структур, в якій генетично пізніші структури виникають у ранішніх і включають їх у себе у змінюваному вигляді. «Немає генезису без структури, як немає і структури без генезису», — цитує Григорій Силович Ж. Піаже.

Кожна нова структура не просто виявляється, вона виникає на основі попередньої. Генетично більш ранні структури не зникають з виникненням пізніших, що підтверджується можливістю повертатись до них.

Психічний розвиток — обумовлений процес, тому важливим є визнання детермінант психічного розвитку. Історія попереднього розвитку людського життя впливає на його онтогенез двома шляхами: біологічним і соціальним. Органічне дозрівання індивіда і його «вростання» у людську культуру, в систему людських відносин злиті в єдиний процес. Однак людина не є пасивним продуктом взаємодії спадковості й середовища. Взаємодія цих чинників реалізується через активність людини.

Онтогенез людської психіки має періодичний і стадіальний характер. Зміна періодів і стадій розвитку є необоротною і передбачуваною. Не можна, наголошує Г.С. Костюк, наприклад, молодшого школяра повернути до дошкільного рівня розвитку, бо він уже його пройшов і дивиться не назад,

а вперед — у майбутнє. Можна передбачити, яким він стане, перейшовши у підлітковий період свого життя. Кожний період — це відрізок життєвого шляху людини і водночас певний ступінь його розвитку з характерними для нього відносно стійкими якісними особливостями. У межах кожного періоду відбуваються не тільки кількісні, а й якісні зміни психіки, які дають підстави виділяти у ньому певні стадії, що послідовно змінюють одна одну.

Ще одне питання важливо висвітлити так, як його розумів Г. С. Костюк. Це питання критеріїв визначення періодів психічного розвитку людини. Дійсними критеріями визначення основних періодів індивідуального психічного розвитку, підкреслював Григорій Силович, мають бути *якісні ознаки*, причому не зовнішні, а *суттєві*, взяті не окремо одна від одної, а в їх системному зв'язку, який виявляє характерні для кожного вікового етапу цілісні новоутворення.

Визначаючи періоди розвитку психічної діяльності людини, треба брати до уваги всі її сторони в єдності: *змістову, операційну й мотиваційну*.

Важливе значення має також *правильне розуміння зв'язку періодів і стадій психічного розвитку*, динаміки переходу від попередніх до наступних стадій. Стадії не просто йдуть одна за одною, наголошував Г. С. Костюк, досягнення попередньої стадії включаються у наступну стадію і використовуються в нових функціональних ансамблях, складніших взаємовідношеннях особистості із суспільним середовищем. Водночас стадіальні переходи можуть, залежно від життєвих умов, відбуватись і з певними труднощами.

Г. С. Костюк критично ставився до того, що переходи від одного періоду до другого закономірно набувають *кризисного характеру*. Він вважав, що думка про неминучість криз у стадіальних переходах від нижчих до вищих рівнів психічного розвитку є дискусійною. Криза, конфлікти в цьому процесі, на його думку, не є обов'язковими, вони зумовлюються індивідуальною своєрідністю ситуацій розвитку. Слідом за Ж. Піаже Г. С. Костюк робить акцент на наступних характерних ознаках стадій психічного розвитку: інтегративний їх характер (структури, що виникли раніше, входять складовою частиною до пізніше утворюваних структур); цілісність структур, які характеризують досягнутий рівень розвитку; постійний порядок слідування структур, хронологія якого може прискорюватись або затримуватись залежно від суспільних умов життя людей; наявність у кожній стадії фаз підготовки і фаз завершення новоутворень.

Необхідність вивчення взаємодії та динаміки психічних процесів у руслі загальної психології носить дещо парадоксальний характер і детермінована розвитком психологічної науки. З одного боку, психічні функції і стани, які вивчаються загальною психологією, завжди трактувались у певній часовій перспективі та динаміці, тобто щонайменше в аспекті мікророзвитку. З іншого боку, вже давно існує вікова психологія, яка вивчає макророзвиток, тобто вікову динаміку психічних процесів протягом життя людини. При

цьому акцент робиться на вивченні генези психіки, на виникненні і становленні психічних функцій, процесів і властивостей людини, в основному до дорослого стану.

Нами зроблено спробу розпочати вивчення взаємодії та динаміки психічних процесів на всьому етапі людської життєдіяльності виключно з дитинством, зрілістю, старістю. Тільки в контексті макророзвитку, який проходить через усе життя людини, ми можемо зважено оцінити і вивчити закономірності мікророзвитку психічних процесів, не перебільшуючи, не драматизуючи ті чи інші випередження чи відставання, які можуть мати місце у деяких вікових періодах.

При цьому нами зроблено акцент на розвиток психічних процесів у результаті сходження людини від стадії організму, через стадію людини розумної, до стадії людини духовної. Поняття «людини духовної» уособлює собою вищий ступінь інтеграції сутнісних сил людини, є виявом соборності психіки, її цілісності, єдності природного і соціального, фізіологічного і психічного; єдності, при якій частковості доцільні, оскільки вони працюють на функціонування цілого.

Чим насправді є незліченні спроби вибудувати структури особистості, індивідуальності, суб'єкта діяльності? Нам видається, що спроби побороти фрагментарність психологічних теорій ще не завжди відрефлексовані. Однак, природа психічного є такою, що, незважаючи на цю фрагментарність теорій психічного, психічне має властивість холізму (від грецьк. *holos* — цілий, весь), цілісності, яка ґрунтується не на логічно побудованій системі об'єктивного та суб'єктивного, раціонального та ірраціонального і т.п. повсякденних психологічних практик. Така цілісність, «голографічність» має не логічну, а епістемологічну природу. Зрозуміло, що свідомість окремої людини не може претендувати на «епістемологічну» повноту; епістемологічно повною може бути психічна складова ноосфери; психологічні теорії, як узагальнення певних психологічних наукових та життєвих практик, займають певну проміжну позицію між психологічними «гештальтами» індивідуальної та колективної свідомості певного історичного дискурсу.

Якщо допустити можливість існування деякої метапсихологічної теорії, то всі існуючі реально психологічні теорії методологічно виглядають як моделі з неповним набором суттєвих змінних. Як інвентаризувати повний перелік змінних, що імпліцитно мисляться у метапсихологічній теорії? Один із можливих варіантів вирішення цього завдання — експлікація суттєвих змінних існуючих теорій і ґрунтування їх навколо основних функцій психічного. Якщо в якості суттєвих змінних оберемо психічні процеси, то це дасть змогу побудувати певні теоретичні процедури комплектування необхідного і достатнього переліку процесів, необхідних як для виконання, так і для моделювання певних психічних функцій.

Говорити про нормативні значення розвитку того чи іншого процесу у випадку психічного як системи дуже часто є справою складною і суперечливою. Як відомо, М. Амосов у своїх спробах моделювання психічного, не знайшовши у психологів чітко визначених відповідних норм, зумовив цим невдачу кібернетичного моделювання психіки.

Іншим хибним шляхом у будівництві «храму душі» є надання переваги проблемам структури психічного перед проблемою функції психічного, своєрідне панування структури над функцією. Однак, з теорії систем відомо, що функція визначає структуру, а не навпаки; структура потрібна там і тоді, де і коли вона забезпечує виконання певної функції.

Але повернемося до поняття «психічного процесу». Якщо трактувати «процес» як зміну станів об'єкта, «ріст» як процес кількісних змін у стані об'єкта, а «розвиток» як появу в об'єкті чогось якісно нового, чого не було в попередніх його станах, то диференціацію психічних процесів можна отождествити з їхніми кількісними змінами, а інтеграцію з розвитком, виникненням психічних новоутворень.

Інтеграційно-диференційний підхід вперше запропонував Шварц у 1971 році. Інтеграція (за Шварцем) — це такий тип реакції, коли обидві функції одночасно змінюються в одному напрямку (наприклад, обидві підсилюються або обидві слабшають), а диференціація — такий, при якому вони змінюються у протилежних напрямках. У руслі вітчизняної загальної психології також отримано чимало експериментальних фактів стосовно співвідношення диференціації та інтеграції в процесі розвитку людини. У деяких вікових періодах, коли розвиток досить інтенсивний, диференціація може превалювати над інтеграцією. В періоди стабільності на перший план виходить інтеграція.

Зміни у співвідношенні інтеграції-диференціації характерні для різних етапів розвитку, тобто проявляються у динамічному аспекті як чергування гнучких та жорстких структур на різних рівнях організації психіки. В той же час диференціація не зводиться тільки до росту, розділу, дезінтеграції, а може виступати в ролі спеціалізації, тобто, функціонувати не як часово-просторовий поділ, а у вигляді якісних відмінностей. Такого типу диференціація сама стає інтегруючим фактором, оскільки спеціалізовані частини цілого стають дедалі більш залежними; незалежнюючись в одному, вони стають більш залежними в іншому.

Всередині того, що розвивається як єдине ціле, деякі структурні елементи змінюються, перестаючи існувати у своїй попередній якості і з'являючись у новій. Ця нова якість є необхідним наслідком існування старої якості. Вивчення системи психічних процесів, як і будь-якої іншої системи, передбачає аналіз її структури та розвитку. В структурі системи фіксуються моменти стійкості та дискретності процесу розвитку. Можливі два шляхи вивчення розвитку психічних процесів:

- вивчення розвитку окремого процесу. Наприклад, можливе вивчення формування рівнів системи емоційної регуляції (Лебединський М. С., 1998) або рівнів когнітивної організації (Величковський Б. М., 1998);
- вивчення взаємодії і динаміки психічних процесів як результату їхнього росту і розвитку, що передбачає аналіз своєрідності інтеграції процесів на різних етапах онто- та філогенезу.

Психічні процеси, як за часовими параметрами, так і за змістовними характеристиками, близькі до психічних станів. Психічні стани здійснюють специфічний вплив на протікання психічних процесів, а також на інтеграцію психологічної структури особистості. Інтегруюча функція психічних станів полягає в утворенні функціональних структур шляхом об'єднання психічних процесів і психічних властивостей з особливостями довкілля (ситуація, предметна діяльність, соціальне оточення).

Можна сказати, що поняттям «психічний стан» ми характеризуємо той чи інший рівень взаємодії та динаміки психічних процесів; тій чи іншій стійкій або нестійкій сукупності процесів завжди можна поставити у відповідність ту чи іншу якісну характеристику психічного стану.

Тому видається виправданим запропоноване нами (Чепа М.-Л. А., 1985, 1987, 1989) та іншими авторами (Прохоров А. О., 1996) вивчення психічних процесів з погляду їхньої самореалізації у психічні стани. Свого часу ми зробили спробу моделювання суперпозиції психічних процесів у психічні та психофізіологічні стани, використовуючи теорію катастроф (Чепа М.-Л. А., 1985, 1987), один з підрозділів синергетики (Пригожин І., 1985; Хакен Г., 1985), а також використовуючи ідеї синергетики на енергоінформаційному підході (ЕІ) (Чепа М.-Л. А., 1981-1992).

За вказаний період нами було сформульовано методологічні аспекти ЕІ підходу (Сиктивкар, 1981), квазігологографічні принципи ЕІ регуляції психічної діяльності людини (Харків, 1981), обґрунтовано застосування ЕІ підходу в комплексному вирішенні проблем професійного добору (Вільнюс, 1981), забезпечені ефективності та надійності діяльності операторів космічного та авіаційного профілю (Москва-Калуга, 1982). У руслі завдань загальної психології ЕІ підхід було застосовано для вивчення зорового сприйняття (Москва, 1982), пізнавальних процесів (Москва, 1983), структури психофізіологічного стану (Ленінград, 1984), динаміки втоми та відновлення (Київ-Черкаси, 1985), пошуків психофізіологічних корелят суб'єктивної картини світу (Київ, 1990), обґрунтування концептуальних передумов тренування та розвитку вищих психічних функцій (Київ, 1992).

У найбільш загальному вигляді пропонований нами підхід полягає у нижчевикладеному. Психічні процеси розвиваються, диференціюються на основі наявної фізіологічної та психофізіологічної бази. На перших порах ця база є достатньою для більшості новонароджених, і тому в цей період

має велику вагу середовище. З настанням віку, коли дія чинників середовища урівноважується з дією чинників спадковості, починається, власне, інтеграція психічних процесів у стани, які є структурним інтегралом першого порядку. Інтегралами другого порядку є ті утворення, які номінуються як організм, індивід, особистість, суб'єкт, індивідуальність тощо.

Основні здобутки цього напрямку вивчення динаміки психічних процесів належать психогенетиці, яка отримує основні результати порівнянням монозиготних близнюків (МЗ) або ідентичних близнюків (коефіцієнт подібності — 1,0), та дизиготних (ДЗ), що мають ту ж подібність, що й собі (0,5). Інший метод психогенетики — порівняння прийомних дітей з їх прийомними та біологічними батьками.

Отримані психогенетикою дані дозволяють зрозуміти цілий ряд важливих проблем психічного розвитку, зокрема, чи змінюється значення спадковості у процесі розвитку, як генетичні фактори діють у різні вікові періоди? Якщо більшість людей і фахівців, що фахово не займаються проблемами психічного розвитку, вважають, що з віком роль спадковості стає щораз меншою, то психогенетика показала, що насправді все з точністю до навпаки: генетичні фактори стають з віком важливішими, і найперше це стосується пізнавальних процесів.

Так, наприклад, дослідники наводять дані, що кореляція показників загальних когнітивних здібностей біологічних батьків та їхніх дітей, які живуть від них окремо, збільшувалась від 0,18 у немовлят, до 0,2 - у 10-річних і до 0,3 у підлітків. Тоді як відповідні кореляції між прийомними батьками та прийомними дітьми дорівнювала 0. А це означає, що сімейне середовище не дуже впливає на загальні когнітивні здібності. Різниця між МЗ та ДЗ досягає максимуму у дорослому віці, в той час як МЗ близнюки, що виростили окремо успадковують когнітивні ознаки на рівні 75%. Найбільший показник успадковування (80%) отримано для 60-річних близнюків, що виростили разом та окремо.

Інша важлива закономірність, отримана психогенетикою, — те, що вплив загального середовища на розвиток зменшується з віком: якщо її вклад у індивідуальний розвиток складає 25%, то з віком прямує до 0.

Загальний висновок психогенетики: вплив факторів довкілля і генетичних факторів нерівномірно представлений як у різних аспектах психічного розвитку, так і за своєю інтенсивністю протягом переходу від немовлятства до раннього дитинства і від останнього до молодшого шкільного віку. Причиною цього є зміна структури організації психіки як наслідок кризових явищ у цьому віці. При закономірному наростанні вкладу генетичного чинника у когнітивний розвиток людини приблизно на 5% у рік аж до настання дорослості, що дозволяє цей відтинок людського життя розглядати переважно у когнітивному контексті. Таким чином від народження до дорослості відбувається диференціація когнітивних процесів; від дорослості до зріло-

сті диференціація емоційно-вольових процесів, а далі настає вік мудрості — урівноваження першого з другим. Отже, та чи інша інтеграція психічних процесів, що виникає на різних вікових етапах як результат виходу з вікової кризи є тільки черговою сходинкою до мудрості як найвищого щабелю інтелектуально-вольової інтеграції. Показником потенціалу диференціації психічних процесів є зона найближчого розвитку (ЗНР). Поняття ЗНР найчастіше застосовують при вивченні психологічної готовності. Вважають, що рівень актуального розвитку дитини має бути таким, щоб програма навчання потрапляла в ЗНР. Межі ЗНР визначаються результатом, якого дитина може досягнути у співробітництві з дорослим. Співробітництво у цьому випадку трактується досить широко: від додаткового запитання до прямої демонстрації методу вирішення задачі. Л. С. Виготський підкреслював, що навчання плідне тільки у випадку, якщо воно потрапляє в ЗНР дитини.

Оскільки «психологічна готовність до навчання» має сенс тільки в умовах масового навчання в школі, коли вчитель змушений орієнтуватись на деякий середній рівень актуального розвитку дітей і певну середню «зону найближчого розвитку», оскільки при індивідуальному навчанні дитини нема сенсу говорити про «психологічну готовність до навчання», позаяк індивідуальне навчання орієнтується на конкретну ЗНР.

У цьому аспекті говорити про «середню» ЗНР — це все одно, що говорити про середню температуру тіла пацієнтів певної палати. З цієї причини в умовах масової школи поняття ЗНР практично ніким не розроблялось і трактувалось часто умовно. Застосування в процесі навчання і розвитку нових інформаційних технологій спричинило до повернення інтересу в сторону ЗНР, наповнення їх предметно-науковим та психолого-педагогічним змістом.

Останніми роками окреслилися деякі позитивні зрушення у цьому напрямку — коротко проілюстровані наведеним матеріалом, який дає змогу відчувати деякі невикористані потенціали диференціації психічних процесів, що містяться у понятті ЗНР.

Цікавою в цьому ракурсі видається нам спроба переосмислення поняття ЗНР у роботах А. Г. Асмолова (1996) та А. Н. Поддякова (1998). На противагу тому, що традиційно під ЗНР розуміють те, чого людина не вміє сама, але чому може навчитись з допомогою іншого. А. Г. Асмолов увів поняття зон подавляючого та затримуючого розвитку людини: через довільний чи мимовільний спротив з боку інших не навчати її тому, чому вона могла би навчитись, і не розвивати в ній те, що вона могла б розвинути. При такому підході справедливо відображено негативний бік впливу протидії на розвиток. Однак, зауважує А. Н. Поддяков, слід звернути увагу і на позитивний вплив протидії на розвиток. У цьому аспекті ЗНР — це те, чому людина

не може навчитись сама, але чому може навчитись і що може розвинути в протидії з іншими.

В цьому аспекті перспективною може виявитись «протидія» того, що вивчається, тобто протидія учбового матеріалу, учбової та розвиваючої гри, самопротидія розвитку і т. ін.

Великий вплив на динаміку психічних процесів має рівень і локалізація суб'єктивного контролю особистості. Локус контролю — це певний психологічний конструкт, що позначає систему поглядів на те, де містяться сили, які впливають на його долю і керують його діями, чи в ньому самому (внутрішній або інтегральний локус контролю) або у якихось зовнішніх факторах (екстернальний локус контролю). Існуючий методичний інструментарій дозволяє виявляти як специфіку локалізації контролю особистості у різних сферах життя людини (робота, сім'я, здоров'я і т. ін.), так і узагальнену локалізацію контролю.

Людина з високим рівнем організації психічних процесів може бути інтерналом, тобто людиною із внутрішнім локусом контролю. Чим більші показники інтернальності людини, тим більшою мірою вона почуває себе «господарем власної долі», є впевненою у собі і має високий рівень розвитку саморегуляції життєдіяльності. Чим нижчі показники інтернальності, тобто чим ближчі вони до зовнішнього локусу контролю, або екстернальності, тим більша невпевненість у собі, більша потреба цієї людини у психологічній і всякій іншій допомозі.

Викладене вище дало підстави проводити вивчення людської сутності, орієнтуючись на такі якісні рівні: людина як організм, індивід, особистість, суб'єкт діяльності, індивідуальність та універсум.

На першому — організмальному — рівні буття людини способом її існування є фізіологічні стани. Вони утворюють тілесне буття людини, детермінують людину як природну істоту через визначеність її статевовікових та біоонтогенетичних стадій дозрівання. Нейропсихологічні аспекти тілесного буття людини є визначальними. Організмальні потреби, фізіологічні домінанти є системоутворюючими факторами функціональної організації буття людини на цьому, онтогенетично першому щаблі розвитку людської самості.

На другому — індивідуальному — рівні ми спостерігаємо елементарні вияви психофізіологічної самоорганізації на різних етапах сензитивності, функціональної організації становлення мозкової архітектоники, витворення індивідуально-типологічних властивостей та конституційної типології у її людських виявах.

Розвиток людини як особистості означає насамперед розвиток її як людини розумної, такої, що відчуває і бажає. Розумне життя людини розгортається на основі розвитку основних форм пізнання: сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, уяви. Самобутність людини визначається динамікою

емоцій, почуттів, настроїв, стресів і т. ін. Особистість визначають потреби, мотиви, мета і воля як цілеспрямована зміна сенсу дії. На цьому рівні організації домінуючими інтегруючими чинниками виступають не домінанта (фізіологічний інтегратор), типологія (психофізіологічний інтегратор), а характер як основний інтегратор особистісного рівня розвитку людини. На цьому рівні людина дістає свою соціокультурну реальність. Тут визначається самість людини, формується її відповідальність, рольова та вчинкова самотність.

Найбільш повно реалізовує себе особистість на полі діяльнісного буття людини як суб'єкт діяльності — наступній стадії поступального розвитку людини. На цьому рівні психічні процеси і функції людини набувають своєї діяльнісної визначеності, опредмечуючись у психологічній структурі діяльності через мотивування, цілепокладання, проектування, програмування, планування, реалізацію, контроль, корекцію та оцінку зовнішньої і внутрішньої діяльності. Тільки на цьому рівні організації людини можемо вповні досягнути процеси інтеріоризації-екстеріоризації діяльності, психологічні умови засвоєння діяльності, діяльнісні технології управління суб'єктом. Тільки тут продукти сприйняття, пам'яті, мислення та інших психічних процесів набувають вигляду знань, умінь, навичок та ін., стають інструментарієм конкретних діяльностей, визначають їх творчо-перетворюючий характер, дають можливість людині діючий реалізуватись у людину творчу, тобто перейти на щабель індивідуальності. Індивідуальність визначає людину як автора власного життя, як творця унікального життєвого шляху, носія багатогранної неповторності, авторського світобачення. Індивідуальність визначається витвореною нею духовно-практичною реальністю, що є сукупним результатом саморефлексії, совісті як особистого морального імперативу добра, віри як засобу поєднання макро- і мікркосмосу, що породжує людину духовну.

Отже, людська духовна є найвища мислима нами іпостась — у квазієдності із Всесвітом людина є смертно-безсмертною істотою. Через власну унікальну універсальність, сім'ю, рід, націю, цивілізацію людина стає еквівалентною Світу. Актуальне життя людини духовної у єдності її свідомих та несвідомих шарів вплітається у тканину потенційної нескінченності Макрокосмосу, долучаючись таким чином до життя вічного, де і «живі і мертві і ненароджені» набувають повноти вселенської реальності.

У віковому аспекті пропонований нами набір якісних рівнів розвитку людини може бути зіставлений з відомими віковими кризами та стадіями стабільного розвитку. Поява чергової нової якості людини є результатом певної кризи, що породжує якісно своєрідний спосіб інтеграції сутнісних складових психічного, дає поштовх до нової диференціації, що і призводить згодом до нової кризи і необхідності інтеграції на нових засадах. Так виокремлення людини як організму пов'язане з родовою кризою, розривом

симбіозу з організмом матері, становленням власних органічних систем та перших тілесно-поведінкових форм самостійності. Незважаючи на те, що розвиток людського організму проходить практично через всі вікові періоди, свою якісну своєрідність тіло отримує перед настанням кризи немовляти (11-18 місяців), коли відбувається синтез людського тіла як «знаряд-дя знарядь».

Стадія індивідного розвитку проходить через раннє дитинство (до 3 років) та дошкільний вік, дістаючи своє якісне оформлення в результаті кризи дитинства. Тут відчувається остаточне розчленування для дитини предметного та соціального середовища, переживання психофізіологічних станів у формі бажань, прагнень і т. ін. Криза дитинства (5,5-7,5 років), обираючи індивідний етап розвитку дитини, стає в той же час початком особистісного етапу через зародження персоналізації, перші кроки у відповідальне соціальне життя, яке вимагає певних форм соціальної зрілості.

На цьому етапі починається інтенсивний розвиток пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, формування учбової діяльності. Особистісна інтеграція завершується кризою юності (17-21 рік), що проявляється початком становлення авторського підходу до визначення і реалізації свого власного погляду на життя і на вибір індивідуального способу життя. Початок рівня суб'єктивності вбачається у формуванні реальних життєвих планів, активним освоєнням професійної діяльності, соціальної ролі дорослого, пошук супутника життя.

Найбільш активно суб'єктність людини розвивається в період молодості (19-28 років) — період активного соціального і професійного розвитку, коли відбувається пізнання себе в професійних ролях, переборенні життєвих труднощів. Завершення формування людської суб'єктності і початок формування індивідуальності, як правило, припадає на кризу молодості (27-33 роки), коли приходить усвідомлення необхідності подальшого професійного, соціального та особистісного зростання, подолання професійно-рольових та політичних домінацій покоління. На етапі дорослості (32-42 роки) відбувається набуття культурно-історичної повноти людиною через співучасть у культурному і соціальному будівництві людської спільноти.

Людина духовно народжується в результаті кризи дорослості (38-45 років). Відбувається пошук нового — духовного — сенсу життя, в результаті чого витворюється новий образ «Я», переосмислення мети життя, корекція всіх векторів власної життєдіяльності. В разі успішного виходу з кризи людина має всі шанси реалізувати власну соборність. При сприятливих зовнішніх (соціальне середовище) та внутрішніх (особистісні якості, що сприяють продовженню інтелектуального розвитку) обставинах виникають необхідні умови для розвитку синтезованого інтелекту і мудрості.

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ДИСКУРС ВІД ОНТОГЕНЕЗУ ДО ЕТНОГЕНЕЗУ

Аналіз міфів народів світу дозволив виділити три найголовніші переходи у житті людини, навколо яких групується більшість міфологічних сюжетів. Перший з них це перехід від небуття до життя (народження), третій — перехід з життя до небуття (смерть). В українській міфології вказані переходи, означені і виображені через метафоричні символи Нави, Прави і Яви. Другий, для психологічного аналізу найбільш доступний перехід, який міститься у Яві, тобто в явленому, поцейбічному житті, називають ініціацією або переходом від дитинства чи юності до дорослого життя. У первісних суспільствах час і процедура ініціації були чітко окресленими; для цивілізованих суспільств, у яких ініціація в явному вигляді не завжди прописана, час і процедура чогось «схожого» на ініціацію дуже розмиті і не завжди проглядаються через модерний соціально-психологічний антураж. Вважаємо, що вивчення проблем новітніх ініціацій може мати велике значення для осмислення різних технологій особистісного зростання людини, і є одним з наших професійних інтересів; незважаючи на це, ми вирішили насамперед зосередити свою увагу на переходах меншого масштабу, щоб порівняти пропонований нами підхід з аналогічними побудовами авторитетних психоаналітиків, окреслити деякі проблеми людського розвитку засобами енергоінформаційних та інтегрально-диференційних моделей, показати перспективи аналізу виділених переходів як точок біфуркації тощо.

Для початку подамо таблицю зіставлення вікових та сутнісних рівнів розвитку людини, в якій представлено пропоновану нами схему розвитку людини від народження до смерті, вибудовану на підставі даних наукової психології та схеми відомих психоаналітиків Е. Еріксона та К. Юнга. Таке зіставлення може бути корисним з багатьох причин, і, в першу чергу, тому, що навіть просте табличне відображення векторів людського розвитку має достатній креативний потенціал як для теорії, так і для практики осмислення і керування процесами розвитку і саморозвитку у всі вікові періоди людського життя.

Перейдемо до обговорення пропонованої таблиці. Найперше нагадаємо і деталізуємо основні позиції пропонованої таблиці, яка містить інформацію про вікові межі рівнів розвитку, та назву відповідного рівня. Якісна характеристика рівнів, їх змістовне наповнення подано у тексті. Табличне представлення характеристик розвитку за Еріксоном та Юнгом належить нам.

Зіставлення вікових та сутнісних рівнів розвитку людини

Вікові та сутнісні рівні розвитку людини					
М.-Л.А. Чепа		Е. Еріксон		К. Юнг	
Вік	Рівні розвитку людини	Вік	Рівні розвитку людини	Вік	Рівні розвитку людини
Від народження до 1,5 р.	Організмовий	Від народження до 1,0 р.	Оральна фаза	Вікові межі чітко не визначені	Дитинство
Від 1,5 до 5,5-7,5	Індивідний	Від 1,0 до 3 років включно	Анальна фаза		Отроцтво
Від 5,5-7,5 до 17-21	Особистісний	4-5 років	Фаза «ініціативність — почуття вини»		Підлітковий етап
Від 17-21 до 27-33	Суб'єктний	6-11 років	Фаза «вміння — неповноцінність»		Юність
		12-18 років	Фаза «ідентифікації — плутанини ролей»		Молодість
Від 27-33 до 38-45	Індивідуальний	Від початку юності до початку середнього віку	фаза «близькості — самотності»		Дорослість
Від 38-45	Духовний	Зрілий вік	Фаза «загальнолюдськості — всепоглиненості»		Старіння
		Старість	фаза «цілісності — безпорадності»		Старість

Вивчення періодів людського життя від народження до смерті не є абсолютно новою темою в психології. Широко відомою є, наприклад, монографія Е. Еріксона, в якій описано вісім основних періодів життя людини, які в основному співпадають з: 1) першим роком життя дитини (оральна фаза), 2) 2-3 роками життя (анальна фаза), 3) 4-5 роками (ініціативність, почуття вини), 4) 6-11 роками (латентна фаза, «вміння — неповноцінність»), 5) 12-18 роками (ідентифікація особистості — плутання ролей), 6) періодом від початку юності до початку середнього віку («близькість — самотність»), 7) зрілим віком («загальнолюдськість — самопоглиненість») і 8) старістю («цілісність — безнадійність»).

Попри надмірну перенасиченість фрейдистськими метафорами, недостатню опрацьованість періодів життя, що слідують за повноліттям

(18 років), вказана періодизація має ще й інші недоліки, які не дозволяють беззастережно та відповідально її застосовувати у психолого-педагогічній практиці.

Вважаємо за необхідне не проминути також вчення Юнга про періоди розвитку людини, джерела трансформації та розвитку «психічної субстанції», якою є сама людина з характерним для неї психічним способом буття. Для Юнга: «Людина — це психічний процес, що підлягає контролю або управлінню лише незначною мірою». В психічному житті людини Юнг виділяє 1) дитинство, 2) отрочество, 3) підлітковий вік, 4) юність, 5) молодість, 6) дорослість, 7) старіння і 8) старість. Початок дорослості ділить життя людини на два основних періоди. Критерієм поділу є параметр екстравертованості — інтравертованості. Якщо у першому періоді життя людини переважають настанови екстравертованості, то у другому періоді людина занурюється у свій внутрішній світ, прагне досягнути своє справжнє призначення, усвідомити свою сутність, тобто стає інтровертом.

Юнг вважає, що якраз досягнення людиною її істинної сутності і є метою духовного розвитку людини. Тому людина повинна вибудовувати себе відповідно до законів неповторності власної унікальної самості наперекір тиску конвенцій, суспільних шаблонів і т. ін. Людина повинна поборювати власну дезінтегрованість, не бути конгломератом психічних змістів різних рівнів психічного буття.

Вслід за Юнгом можемо сказати, що новонароджена істота вже є людиною, але ми підкреслюємо, що вона ще не є індивідом (тобто ще не може представляти людський рід), бо її поведінка детермінується інстинктивними, архетиповими способами функціонування, тому цей рівень функціонування ми називаємо організовим. Ми також поділяємо погляди Юнга і його послідовників відносно того, що вже на організовому рівні дитина має початковий, дифузний рівень Самості, преформовану здатність явитись світу як особистість, індивідуальність та універсальна сутність.

Новонароджена дитина не тільки акумулює впливи довкілля, вона сама інтенсивно впливає на оточуючих, особливо на батьків. Якщо новонароджена дитина поводить себе неадекватно та невимогливо стосовно власної матері, то це погіршує її шанси на успішну адаптацію у світі, якщо під адаптацією розуміти здатність людини у процесі зростання і розвитку впливати на зовнішній світ і керувати ним.

В міру того як дитина перестає відчувати, переживати симбіотичний зв'язок зі світом, втіленням якого є генералізований емоційний зв'язок матері і дитини, відбувається остаточний розрив незримої «пуповини», що продовжувала існувати після перерізання пуповини з плоти і крові, і дитина починає відчувати контури власної цілісності, виокремлює себе з довкілля. В той час як завершується інтеграція людини як організму і виникає «організова цілісність», розпочинається нова диференціація, яка має на меті

підготувати «індивідну» інтеграцію. В результаті виникають ендопсихічна та ектопсихічна системи, які об'єднують пам'ять, емоції та афекти (ендопсихіка), мислення, почуття, сенсорні та інтуїтивні процеси (ектопсихіка). Завдання першої половини життя людини — розвинути принаймні три з чотирьох (відчуття, мислення, почуття, інтуїція) ектопсихічні функції. Оскільки процес диференціації і виділення домінуючих функцій добігає кінця на порозі юності, на основі цього виникає той чи інший тип особистості.

Пізнавальні процеси, а найперше їх суб'єктивні компоненти (дифузні переживання недозволеного, несправедливого, чужого тощо) стосуються роботи ендопсихічної системи. Результати діяльності цієї системи складають позасвідоме, куди потрапляють не тільки «тіньові» елементи особистості, але, у тому випадку, коли особистість живе «нижче власного рівня», і позитивні, соціально цінні і значимі для саморозвитку людини якості. Людина ніби боїться власної «висоти» і ховає власний потенціал у якнайдавні куточки, ховає свої потенційні таланти і можливості.

Якщо особистість людини розвивається на широкому тлі культурно-історичного простору з його особливими етнічними, релігійними, філософськими цінностями, які свідомо чи несвідомо засвоюються людиною, породжуючи увесь спектр, усе багатство особистісних новоутворень, то при переході на суб'єктний рівень, коли відбувається операціоналізація особистості, ототожнення себе з певною професією, особистість ніби звужується. Ті з новоутворень, які не отримали розвитку на рівні суб'єктному, формуються у своєрідні комплекси, що характеризуються своєрідним змістовним ядром та потужним енергетично-афективним потенціалом. Таким чином на рівні особистості до цього часу розрізнені інформаційні та енергетичні процеси поєднуються, утворюючи внутрішню напругу людського потенціалу. Якщо інформаційно-енергетичні комплекси нижчих рівнів розвитку людини (організмowego, індивідного) мають потужні енергетичні складові і слабкі інформаційні частини, то на рівні особистості енергетична й інформаційна складова єдиного енергоінформаційного утворення певним чином урівноважуються, а на наступних рівнях розвитку, особливо це стосується рівня індивідуальності та духовності, знову виникає дисбаланс, але на цей раз на користь інформаційної складової.

Таким чином, енергоінформаційний підхід допоміг нам зрозуміти, чому перша половина життя людини є переважно екстравертованою, а друга інтравертованою. Надлишки енергетики спонукають індивіда націлювати свої бажання, устремління, емоції на об'єкти зовнішнього світу, на налагодження з ними взаємин, на завоювання положення в соціумі і т. ін.

При розгляді структурних рівнів розвитку людини як підсистем великої системи — психіки людини як цілісного утворення, було виявлено загальні й особливі функції структурних рівнів, їх ієрархічну та координаційну

організацію. За своїми сутнісними характеристиками організм, індивід і особистість, суб'єкт, індивідуальність та духовність є складними системами нелінійного типу, тобто мають вивчатись засобами синергетики. Свого часу ми започаткували моделювання психофізіологічних станів людини засобами теорії катастроф, що є одним із розділів синергетики. Нам видається, що використання підходів синергетики цілком виправдане і для вивчення особливостей розвитку і саморозвитку людини. Концептуальне поле синергетики дозволяє доповнити теоретичні підходи, орієнтовані на вивчення урівноважених систем; синергетика дозволяє вивчати системи, яким притаманні як еволюційні, так і біфуркаційні шляхи розвитку. Точкою, лінією, поверхнею, простором біфуркації є таке положення системи, з якого система може розвиватись по різним траєкторіям, які важко прорахувати і передбачити. Нам видається продуктивним вивчення питань зворотності і незворотності розвитку людини на різних рівнях організації психіки; умов внутрішньої врівноваженості і неуврівноваженості; умов збереження якісної своєрідності актуального рівня розвитку і можливостей переходу на потенційно вищі рівні як з точки зору синергетики, так і на підставі інтеграційно-диференційного підходу. Можуть мати практичне застосування визначення причин і наслідків виникнення біфуркаційних точок, поверхонь, просторів на різних стадіях процесів диференціації та інтеграції психічного.

Диференціація та інтеграція когнітивних і емотивних елементів людської психіки відбувається на всіх етапах становлення від організму до людини духовної. Але найбільш досконалою формою інтеграції психічних процесів ми схильні вважати ту, яка історично називається мудрістю.

Розглянемо особливості інтеграційно-диференційної моделі на матеріалі поняття мудрості. Початок психологічних концепцій мудрості: покладено роботами К. Юнга та Е. Еріксона. Юнгівський «мудрець» — це старійшина, носій усних традицій, що допомагає іншим вирішувати проблеми, які іншим не до снаги («архетип мудрої старої людини»). Вітчизняна психологія вивчала мудрість у контексті практичного мислення, соціального інтелекту, вважаючи, що мудрість пов'язана з практичними, концептуальними властивостями інтелекту, а не з сукупністю наукових (зокрема технічних) знань людини. В той же час дослідники вважають, що мудрість — це когнітивна здатність, схожа за типом, а не за формою з інтелектом. Якщо інтелект дозволяє людям логічно мислити, висувати концепції та вирішувати проблеми, абстрагуючи форму від змісту, і досягає вершини розвитку в науковому мисленні, то мудрість визначається як здатність зрозуміти і прийняти парадоксальність і протиріччя, властиві конкретним соціальним ситуаціям, як уміння знаходити складні рішення в соціальних ситуаціях. Якщо інтелект є формою адаптації у професійному науковому середовищі і, як правило, не пов'язаний з віком, то мудрість трактується як пов'язана з віком форма адаптивного інтелекту.

Для категоризації мудрості люди використовують зазвичай шість фундаментальних ознак:

- 1) здатність міркувати, розуміти, що виявляється в умінні вирішувати проблеми;
- 2) проникливість, прозорливість, кмітливість у ситуаціях спілкування (вміння рахуватися з думкою оточуючих, враховувати їхні поради і радити самому; мудрий розуміє інших, учиться в них, є чесною людиною);
- 3) сприйнятливість до інформації, що надходить від оточення (здатність навчатися на помилках інших);
- 4) розсудливість, тверезий розрахунок (діє з опорою на власні фізичні та інтелектуальні можливості; думає, перш ніж діяти);
- 5) вміло використовує отриману інформацію (знаючий, спостережливий, уважний до деталей, прагне отримувати інформацію, пам'ятає і використовує досвід попередніх помилок та невдач);
- 6) проникливість, оригінальність (може знайти нетрадиційне рішення, читає між рядків, бачить суть речей, розуміє довкілля).

Якщо порівняти виділені шість ознак мудрості з аналогічними ознаками креативного мислення, то доведеться визнати досить велику кількість подібностей між мудрістю і креативністю як результатом застосування інтелекту у теоретичній діяльності. Позаяк історично практична діяльність людини є більш ранньою і більш розповсюдженою, ніж теоретична чи наукова; оскільки довгий час не існувало розвинених інституцій передачі знань і вміння їх використовувати, то останнє приходило з віком. У наш час суспільство витворило достатньо ефективні технології розвитку як теоретичного, так і практичного інтелекту. Тому сучасна психолого-педагогічна наука має всі підстави ставити завдання вчити мудрості, плекати мудрість, позбавити її залежності від фактору віку.

Підсумовуючи викладений матеріал, можемо сказати, що дитина входить у світ зі своєю органічністю, чистою потенціальністю, незаданістю того чи іншого способу буття, і тому максимально невільною, «жертвою» зовнішньої та внутрішньої стимуляції, має ще пройти довгий шлях, на якому буде відбуватись процес конвергенції природного та культурного начал і витворення людини духовної, що має першоосновою своєї самості Соборність — максимальну єдність при найбільшій різнобарвності зовнішніх і внутрішніх складових людської психіки. Метою нашого огляду було, насамперед, висвітлення найбільш перспективних напрямків пошуку оптимальної взаємодії психічних процесів. Слід підкреслити, що на даному етапі роботи мова йшла перш за все про робочу модель взаємодії і динаміки психічних процесів, яка піддаватиметься наступній експериментальній та теоретичній верифікації.

Отже, важливим етапом нашої роботи було вивчення накопиченого попередніми дослідниками емпіричного та теоретичного матеріалу стосовно генези структури та динаміки психічних процесів з тим, щоб на цій основі побудувати модель психічних процесів, і, найперше, таку модель, яка дозволить окреслити поле пошуку, спрямувати його в руслі продуктивних спроб і результативних наслідків.

На роль такої моделі претендує, на наш погляд, універсальна диференційно-інтеграційна модель розвитку і функціонування психіки, які засвідчують, що сучасна загальна психологія переживає певний застій, викликаний комплексом причин.

Головною з них є та, що психіка — квазітрансцендентальна (тобто така, що виходить за межі раціонального досвіду) цілість — була штучно покраяна і не могла повноцінно вивчатись, тобто вивчатись з урахуванням наступних рівнів: фізіологічного, психофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного, соціального та духовного.

Оскільки попередні ідеологічні настанови нехтували рівнем духовності, а також фізіологічним рівнем (генетика), то практично не вивчалися, за деяким винятком, історично-культурні та генетичні витоки психічного, а також його духовні перспективи, чим психічне позбавлялось важливих активуючих центрів, що діють під впливом як минулого, так і майбутнього.

Таким чином, проблема взаємодії і динаміки психічних процесів є різновидом проблеми психічного розвитку: оскільки, визначаючи психічний процес через зміну психічних станів, а від станів через їх кристалізацію, виходячи на індивідні, особистісні та інші утворення, що конституують людську самість; розгортаючи таким чином процеси становлення, розвитку та саморозвитку, ми вибудовуємо «макрокосм» психічного в усій його складності. При цьому важливо пам'ятати, що вказана взаємодія і динаміка визначаються не тільки кількісною й якісною характеристиками психічних процесів, але й тим контекстом, в якому відбувається розвиток. Цей контекст у значній мірі створено зусиллями попередніх поколінь людей і його називають культурою. Культура є тими незримими берегами, які не дають даній генетичності затопити континенти цивілізованості.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В КРОСКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

Світосприймання та світорозуміння пов'язуються з усвідомленням людиною довкілля і характеризують її *свідомість*. Налаштованість на осмислення власних думок, почуттів і дій, здатність до рефлексії та самопізнання визначають *самосвідомість* людини.

Звертаючись до джерел історії психології та етнопсихології, переконуємося у тому, що вирішення проблем свідомості і самосвідомості багато в чому вирішує долі людських спільнот та окремих індивідів, в цьому різні народи були переконані з давніх-давен. Стародавні мудреці Китаю, Індії, Єгипту, Греції зосереджувалися на означенні «золотої середини» у повсякденній поведінці, сенсу життєвого шляху, морально-етичних норм, на оволодінні психікою на основі знання про неї, на співвідношенні макро- і мікрокосмосу.

Психологічне тлумачення феноменів етнічної (національної) свідомості і самосвідомості, як і погляди на природу етносу та нації, визрівали у надрах розвитку філософії, антропології, історіографії, соціології, мовознавства.

Спроби пояснити особливості життя і «народного духу» географічно-кліматичними умовами країни простежуються ще у трактаті Гіппократа «Про повітря, воду, місцевість» та «Історіях» Геродота. Специфіку характеру окремих народів у I ст. до н. е. намагався змалювати Юлій Цезар («Норов галів», «Норов германців»). Ідеї сильної національної держави висловлював Н. Макіавеллі («Державець», 1532). У XVI ст. Р. Декарт («Правила для керівництва розуму», 1629; «Засади філософії», 1644) висунув тезу про самосвідомість як внутрішнє споглядання суб'єктом змісту свого внутрішнього світу та про рефлексію як співвідношення нового знання зі здобутим раніше, — тезу, на якій вибудовувалася з часом уся теорія самосвідомості. Проблеми виникнення народів, формування національного характеру, рефлексії «народного духу» намагалися осмислити Ш. Монтеск'є («Етюди про причини, що обумовлюють дух і характер», 1736), Д. Юм («Про національні характери», 1769), І. Гердер («Голоси народу в піснях», 1807; «Ідеї про філософію історії людства», 1784-1791), В. Гегель («Феноменологія духу», 1807; «Лекції по філософії історії», 1837).

Зародження етнопсихології як самостійної наукової дисципліни пов'язують із дослідженнями народної психології Х. Штейнталем і М. Лацарусом («Думки про народну психологію», 1859) та психології народів В. Вундтом («Психологія народів», 1900-1920). Засновники нової дисципліни самосвідомість народу вивчали через його мову, міфологію, культуру, звичаї.

В соціології Е. Дюркгейма («Метод соціології», 1895; «Елементарні форми релігійного життя», 1912) особливому аналізу піддаються «колективні

уявлення» як надіндивідуальні феномени свідомості, котрі мають власний зміст і не є тотожними сумі індивідуальних свідомостей. «Колективні уявлення» підлягають вивченню як шляхом масових опитувань, так і за джерелами літератури, преси, народної творчості, звичаїв.

В тлумаченні феномену народної свідомості апеляція до «незмінних сутностей» і «повернення до джерел» становлять характерні прикмети традиціоналізму (Ж. Де Местре, Ф. де Шатобріан, Ф. Ніцше, М. Хайдеггер).

Французька «Школа Анналів» («нова історична школа» Марка Блока і Люсьєна Февра) вважає: усе, що відбувається з народом, є виявом глибинних рухів народної свідомості і світосприймання.

Уведені У. Самнером («Народні звичаї», 1906) поняття «*ми-група*» і «*вони-група*» широко використовуються для пояснення почуттів приналежності індивідів до певної групи, феноменів етноцентризму, ворожості і недовіри до «інших». В західній соціальній психології склалася традиція поділу на *інгрупу* (в якій індивід сприймає інших членів за критерієм «ми») і *аутгрупу* (інші індивіди сприймаються за критерієм «не-ми»).

У XX ст. феномени етнонаціональної свідомості і самосвідомості висвітлюються крізь багатогранну призму методологічних принципів і категоріально-понятійних визначень, сформульованих у новоутворених напрямках і школах споріднених з етнопсихологією дисциплін. Зазначені феномени постають то як наслідки природних детермінант, домінування загальнобіологічних закономірностей (натуралістична школа, «психологія юрби» Г. Лебона, С. Сігеле, Г. Тарда, ортодоксальний психоаналіз З. Фрейда, К. Абрахама, О. Ранка, В. Райха), то як суспільно-історичні, соціально-культурні утворення (марксистська філософія, соціологія, культурно-історична психологія), то як результат своєрідного синтезу, інтеграції цих різнопланових чинників (аналітична психологія К. Юнга, соціально-культурний психоаналіз Е. Фромма, К. Хорні, етнопсихоаналіз Дж. Деверо, психоісторія Л. де Моза, культурно-психологічна антропологія М. Мід, Р. Бенедикта, А. Кардинера, Ф. Хсю, М. Спіро, Дж. Хонігмана).

Якщо *свідомість* спрямовується на зовнішній світ, на інших людей та становить знання про них, то *самосвідомість* охоплює внутрішній світ людини (спільноти або особистості). За сучасними науковими уявленнями (М. Й. Боришевський, 1980, 2000, 2003; І. С. Кон, 1978, 1984; А. Г. Спіркін, 1972; В. В. Столін, 1983; П. Р. Чамата, 1960, 1965; І. І. Чеснокова, 1977), самосвідомість людини становить знання про власні думки, почуття, дії та їхні мотиви, про своє «Я», що відрізняється від інших (спільнот або окремих індивідів), здатність відрізняти себе від власної життєдіяльності. Суб'єктивний образ уявлення про себе (як особистість чи певну спільноту) складається під впливом оцінкового ставлення інших (індивідів або спільнот) при співвіднесенні мотивів і цілей своїх дій та вчинків з конвенційними

нормами поведінки в суспільстві. У самосвідомості людина постає одночасно і суб'єктом, і об'єктом власного пізнання.

Залежно від конкретизації поняття людини (як особистості, групи, суспільства) та контексту його використання (психологічного, соціально-психологічного, політичного, релігійного, етнічного, соціологічного) визначається *самосвідомість особистості*, *самосвідомість певної спільноти* (політична, релігійна, етнічна) або *людства загалом*. У співвіднесенні особистості з етнічною або національною спільнотою кажуть про *етнічну самосвідомість* (Ю. В. Бромлей, 1973, 1983, 1987; П. І. Гнатенко, В. М. Павленко, 1999; В. П. Левкович, Н. Г. Панкова, 1995, 2003; Б. Ф. Поршнєв, 1973; Г. У. Солдатова, 1998, 2003) або *національну самосвідомість* (М. Й. Борисhevський, 2000, 2003; Й. С. Вирост, 1989; П. І. Гнатенко, 1992; П. І. Гнатенко, В. М. Павленко, 1999; Е. Д. Сміт, 1994).

В основу розрізнення згаданих видів самосвідомості покладені типології людських спільнот, які, незважаючи на розбіжності наукових позицій їхніх авторів, загалом виокремлюють гуртування індивідів у «клани», «племена», «народність», «етнос», «націю», «людство» (А. С. Баронін, 2000; В. Г. Крисько, 2002; В. М. Павленко, О. С. Таглін, 1999; М. І. Пірен, 1996; Ю. П. Платонов, 2001; Л. Г. Почебут, 2002).

У формуванні етнічних спільнот етнологи вказують на детермінуючу роль як природних, так і історичних чинників, переміщуючи акцент на них в різних контекстах дослідження (Ю. В. Бромлей, 1973, 1981, 1982, 1987; Л. М. Гумільов, 1967, 1990, 1993; В. І. Козлов, 1974; П. І. Кушнер, 1949, 1951; С. А. Токарев, 1964). В етнопсихологічній літературі зазвичай посиляються на визначення *етносу* Ю. В. Бромлеем (1987): «Етнос — усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території, має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі)». Водночас Л. М. Гумільов (1993) етносом вважав усталений, що склався *природньо*, колектив людей, який протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам, що визначається відчуттям компліментарності, і який відрізняється своєрідним стереотипом поведінки, що закономірно змінюється в історичному часі. Членом етносу, як відзначає більшість дослідників, властиві кровна спорідненість, спільне походження, споконвічна територія, що дає підстави у етнопсихологічному контексті етнос виокремлювати як природне явище, підпорядковане насамперед законам природи.

Поняття *нації* в англomовному позначенні (*nation*) охоплює і плем'я, і етнічну спільноту, і країну мешкання людей, і громадянство. За усталеним в етнопсихології розумінням (А. С. Баронін, 2000; А. О. Боронаєв, В. Н. Павленко, 1994; В. Г. Крисько, 2002; М. І. Пірен, 1996; Ю. П. Платонов, 2001), нація становить вищий етап (форму) розвитку етнічної спільноти або

об'єднання кількох з них у державу і *підпорядковується в основному суспільно-історичним закономірностям*. Нація визначається як історична спільнота на основі єдності походження її етносу, території, держави, економічних зв'язків, мови, культури та психологічних особливостей; збереження етнічної і соціально-економічної цілісності нації уможливорюється в рамках єдиної держави.

Відсутність чітких етно- та націодиференціюючих критеріїв як у зарубіжних, так і у вітчизняних етнологічних та суспільствознавчих науках відбивається на контекстуальній обумовленості вживання понять етносу та нації, які часто-густо просто змішуються або подаються як синоніми, зокрема, у характеристиках співвіднесених з ними свідомості, самосвідомості, ідентичності — як «етнічної (расової)», «етнічної (громадянської)», «етнічної (національної)».

Заслуга теоретичного осмислення поняття «етнічна самосвідомість», яке використовувалося в науковій літературі з 20-х років XX ст., належить П. І. Кушніру (1949; 1951), який підкреслив особливе значення самосвідомості як «етнічного визначника». Учений звертав увагу, що національна самосвідомість розвивається з примітивніших форм свідомості етнічної спільноти й проходить у своєму розвитку ряд етапів відповідно стадіям розвитку суспільства. Була приділена увага історичній еволюції форм етнічної самосвідомості — від племінної до національної самосвідомості. Таким чином визнавалася історична природа національної свідомості і самосвідомості. В поняття етнічної свідомості вкладалася уся сукупність уявлень членів етнічної спільноти про свій та інші етноси, соціально-психологічні настанови й стереотипи включно. Етнічна самосвідомість поставала складником етнічної свідомості, який відображує сприймання та уявлення індивідів про себе як представників певної етнічної спільноти. Історичну зумовленість етнічної самосвідомості, як складової частини етнічної свідомості, підкреслював також С. А. Токарев, який вважав, що співвідношення соціальних зв'язків спричиняє етнічну самосвідомість. В. Козлов показав, що етнічна самосвідомість виникає й розвивається разом із самою етнічною спільнотою, проходячи різні історичні стадії, і виявляється у різних групах людей з різним ступенем: від слабо усвідомленої приналежності до свого народу, нерідко відтискуваним на задній план почуттям приналежності до інших спільнот (релігійних, сусідньо-територіальних тощо), — до дуже розвинутого національного почуття, що примушує членів спільноти пов'язувати свої особисті долі з долею нації, підпорядковувати їй свої власні інтереси тощо. Етнічна самосвідомість не є природженою, а формується разом з особистістю людини в процесі вироблення основних соціальних орієнтацій.

Різна оцінка етнічної самосвідомості впливає з праць Ю. Бромлея. Спочатку цей феномен розглядався як «неодмінна умова функціонуван-

ня етносу», пізніше він виокремився як «невід'ємний компонент етносу». Ю. Бромлей розробив положення про структуру етнічної самосвідомості, про внутрішні механізми її розвитку, об'єктивні умови існування тощо. Дослідник зауважує, що не існує підстав зводити етнічну самосвідомість лише до усвідомлення етнічної (національної) приналежності. Оскільки самосвідомість є усвідомленням людиною своїх дій, почуттів, мотивів поведінки, то відповідно етнічна самосвідомість включає судження членів етносу про характер і дії своєї спільноти, її властивості і досягнення (так звані етнічні автостереотипи).

Залежно від критерію оцінки етносу, основу етнічної свідомості і самосвідомості етнологи пов'язують з певним компонентом, наприклад, мовою і культурою, територією, особливостями психічного складу та антропологічними ознаками, спільністю походження, державною приналежністю тощо.

Етнічна свідомість і самосвідомість, як зазначають В. Левкович і Н. Панкова, становлять однопорядкові, хоча й не тотожні явища. В реальній життєдіяльності етнічної групи вони виступають як нероздільне ціле, як форми відображення етносом своєї єдності та відмінності від інших етнічних груп. Тому розрізнення етнічної свідомості і самосвідомості використовується лише в абстракції, як методичний прийом, необхідний для наукового вивчення. Ці поняття автори пропонують розрізнявати під кутом зору специфіки відображуваної ними реальної дійсності. *Етнічна свідомість* становить систему поглядів, ідей, уявлень етнічної групи, що виникли на основі взаємодії з іншими групами й відображають її знання про них, ставлення до них, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи. Етнічна самосвідомість виникає й розвивається в рамках етнічної свідомості, вона є та сама етнічна свідомість, але спрямована на інший об'єкт. Усвідомленню особливостей інших етнічних груп передують усвідомлення специфіки своєї групи. Уявлення етнічної групи *про себе* як про особливу реальність дає їй можливість дивитися на себе як на особливий об'єкт. Здатність етнічної групи до самовідображення становить *етнічну самосвідомість*, котра об'єктивується у мові етнічної групи, в системі народних звичаїв та традицій, в міфах, національних стилях тощо.

Феномен етнічної самосвідомості, як показав В. Козлов, пов'язаний з усвідомленням етнозумовлюючих елементів матеріальної, соціальної і духовної культури. Однак в етнічній самосвідомості відбиваються не лише особливості матеріальної культури етносу і специфіка його соціального буття. Наприклад, з дослідження Б. Поршнева випливає, що важливим компонентом етнічної самосвідомості є усвідомлення групою своєї моральної і психологічної єдності. Одне з джерел формування психологічної єдності етносу, поряд з іншими елементами духовної культури, становлять звичаї та ритуали, котрі, як помітив ще Дюркгейм, сприяють зміцненню

групової інтеграції. До сфери етнічної самосвідомості відносяться також етнічні автостереотипи і етнічні почуття.

Досліджуючи процес історичного формування і розвитку спільнот, Б. Поршнев також помітив, що відношення «ми-вони» становлять універсальний принцип психічного оформлення будь-яких спільнот. Усвідомлення «вони», вважає Б. Поршнев, більш первинне, ніж усвідомлення «ми». На думку вченого, психологічна потреба людей мати собі протилежність не послаблюється в процесі історії. Так само Л. Гумільов стверджував, що відчуття «ми» становить основу стабільності спільноти, оскільки єдність етносу складається в результаті неусвідомленого відчуття своїх і чужих (чужих розпізнають за відмінністю від своїх, своїх — за відмінністю від чужих).

Користуючись класифікацією етносоціальних спільнот Ю. Бромлея, можна казати, що принцип «ми-вони», «свої-чужі» діє в розрізненні спільнот, утворених за історичним критерієм (племен, народностей, націй), за ареальним виокремленням (регіонів) і за етнолінгвістичними ознаками (розрізнення на основі мови).

Природа етнічної самосвідомості полягає не лише в здатності етнічної групи до самовідображення, але й у здатності окремої людини усвідомлювати себе в етнічному світі. М. Боришевський, надаючи перевагу використанню поняття *національна самосвідомість*, останню визначає як «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти». Національній самосвідомості конкретної особистості, так само як і самосвідомості національної спільноти, з якою особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, прагнення гідно утвердитися серед інших національних спільнот, зробити помітний внесок у розвиток людської історії.

Розвиненій національній самосвідомості особистості, на думку вченого, властиве гармонійне поєднання певних складників. Йдеться, насамперед, про здатність особистості усвідомлювати специфічні, своєрідні особливості нації (етносу), з якою вона себе ідентифікує. Далі мовиться про усвідомлення значущості знань про ставлення до особистості та нації з боку представників інших національних спільнот. Нарешті, звертається увага на усвідомлення факту, що кожна національна спільнота становить невичерпне джерело збагачення усіх інших етносів (націй) завдяки притаманним лише їй специфічним особливостям, що органічно поєднуються із загальнолюдськими характеристиками. Зазначається, що відсутність у свідомості та самосвідомості особистості одного з названих складників або гіперболізація чи абсолютизація будь-якого із них означає наявність деформованості (перекосів, вад) у національній свідомості та самосвідомості.

Оскільки в сучасному державному оформленні реально існують, так би мовити, «злиті» етнонаціональні спільноти, як цілісні утворення (за наявності у більшості випадків певної «титульної» нації, сформованої на відповідному етнічному ґрунті), то, на наш погляд, в характеристиках співвіднесених зі своїм «субстратом» свідомості і самосвідомості видається доцільним використання означення «етнонаціональної».

В контексті освітлення етнічної (національної) самосвідомості часто густо вживається поняття ідентичності, ідентифікації, самоідентифікації, конкретний зміст яких, а відповідно і співвідношення між ними та іншими спорідненими поняттями далеко не завжди чітко визначаються. П. Гнатенко і В. Павленко зазначають, що навіть у зарубіжних джерелах, які відбивають багаторічну традицію дослідження проблематики, пов'язаної з ідентичністю, стосовно чіткості окреслення *етнічної ідентичності* спостерігається цілковита плутанина понять. Зокрема, змішуються поняття *етнічної ідентичності і національної (громадянської) ідентичності, етнічної і расової ідентичності, етнічної ідентичності й ідентичності національної меншини* тощо. Автори також звертають увагу на те, що поняття ідентичності у вітчизняній науковій літературі до останнього часу практично не використовувалося, а у науковому обігу більш вживаним було поняття *ідентифікації*, яким позначалися: 1) механізм міжособистісного сприймання; 2) *самоідентифікація* як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний з відповіддю на питання «Хто я?»; 3) *колективістична ідентифікація* як показник рівня розвитку групи (напр., в статометричній концепції А. В. Петровського).

Е. Галкіна усю багатоманітність підходів до вивчення етнічної ідентичності умовно поділяє на 3 групи: 1) психологічні (етнічна ідентичність розглядається як одна із складових структури особистості, її самосвідомості), 2) соціально-психологічні (етнічна ідентичність розглядається як механізм гуртування людей у етносоціальну групу) і 3) соціологічні (етнічна ідентичність співвідноситься з особистістю як носієм етнічних особливостей етнічної спільноти).

У широкому міждисциплінарному ракурсі зазвичай розглядаються як тотожні поняття «*етнічна самосвідомість*», «*етнічність*» і «*етнічна ідентичність*», хоча в контексті етнопсихології етнічна ідентичність зовсім не є синонімом етнічної самосвідомості. Інші дослідники звертають увагу, що слід розрізняти *етнічну ідентичність* і *етнічність* як соціологічну категорію, яка відноситься до означення етнічної приналежності за низкою об'єктивних ознак (етнічною приналежністю батьків, місцем народження, мовою, культурою), оскільки в реальному житті етнічна приналежність далеко не завжди співпадає з офіційною етнічністю.

Формування проблематики, пов'язаної з дослідженнями етнічної ідентичності, відбувалося у руслі розвитку уявлень про етнічну і національну самосвідомість. Психологічна конкретизація змісту цього поняття наміти-

лася у 20-ті роки XX ст. Одним із попередників дослідження ідентичності (ідентифікації) як психологічного феномену був З. Фройд. В основах закладеної ним психоаналітичної теорії розвитку глибинної психології ідентичність окреслюється в семантичному полі категорії несвідомого і пов'язаних з ним понять Едіпового комплексу, інцестуальних стосунків, трансферу, символічного характеру фантазій, компенсаторно-захисної поведінки тощо. Спочатку Фройд досліджував *ідентифікацію як підсвідомий емоційний зв'язок дитини з батьком (матір'ю)*. Розрізнялися, зокрема, первинна (го-тальна) ідентифікація (як форма емоційної прихильності дитини до матері) і вторинна (парціальна) ідентифікація (як попередник Едіпового комплексу). У другому випадку ідентифікація тлумачилася як копіювання хлопчиком деяких особливостей поведінки батька за принципом компенсаторно-захисного реагування (подолання тривоги у зв'язку з загрозою очікуваного покарання за підсвідоме прагнення замінити свого батька у стосунках з матір'ю). Пізніше Фройд здійснив спробу використати поняття *ідентифікації в контексті аналізу соціально-психологічних феноменів*, зокрема, для пояснення механізму формування прихильності індивіда до членів своєї групи і ворожості до членів «чужих» груп. Почуття прихильності або ворожості до інших розглядаються як функції Едіпового комплексу і як наслідок амбівалентності ранніх емоційних стосунків у родині (поєднання любові й ненависті до батька). Припускається, що амбівалентність емоційних стосунків з раннього дитинства переноситься на взаємодії більш широкого соціального характеру, зокрема на ідентифікацію індивіда з лідерами або іншими членами різноманітних соціальних груп. Принципи фройдівського тлумачення феномену ідентифікації були застосовані його послідовниками, зокрема в аналізі міфів, легенд, казок різних народів світу.

Обґрунтування поняття ідентичності містяться у працях Е. Еріксона. За Еріксоном, почуття ідентичності характеризується наявністю трьох ознак: 1) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в часі (дії в минулому і надії на майбутнє переживаються як пов'язані із самістю сьогоденістю); 2) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в просторі (людина сприймає себе скрізь як цілісність, а усі свої дії та рішення розглядає не як випадкові чи кимось нав'язані, а як внутрішньо зумовлені); 3) ідентичність переживається серед значущих інших (взаємостосунки та ролі допомагають підтриманню і розвитку почуття інтегрованої ідентичності, що продовжується в часі). Формування почуття ідентичності становить один з наріжних каменів розвитку *Ego*. Згідно з епігенетичною концепцією Еріксона, *Ego* у своєму розвитку проходить 8 стадій, на кожній з яких формується певний варіант розвитку. Ідентичність, на противагу ідентичній дифузності чи змішуванню ролей, має сформуватися як підсумок кризи ідентичності на 5-й стадії Его і у свою чергу повинна передувати наступній стадії розвитку Его — стадії формування інтимності як опозиції ізоляції. Несформованість ідентичності

розглядається як така, що деформує наступний процес розвитку, викликаючи цілий комплекс аномальних наслідків («Дитинство і суспільство»).

Е. Сміт (1994) досліджує проблему колективної (національної) ідентичності. Учений розрізняє 2 моделі нації: західну (з акцентом на громадянських інститутах) і східну (етнічну, з акцентом на спільності походження та культури). Відзначається, що *Я* людини містить територіальну, класову, релігійну, етнічну та інші види ідентичності. Фактори формування колективної ідентичності становлять: 1) рід (родова ідентичність), 2) простір і час (регіональна ідентичність), 3) клас (соціоекономічна, класова ідентичність), 4) релігія (релігійна ідентичність), 5) етнос (етнічна ідентичність). Якщо класова ідентичність виникає зі сфери виробництва, то релігійна ідентичність — зі сфери спілкування (спираючись на цінності, символи, міфи, традиції, обряди, ритуали). На думку Е. Сміта, психологічний фактор відіграє домінуючу роль в релігійній ідентичності. За цією ознакою релігійна ідентичність зближується з етнічною ідентичністю. Характерними ознаками національної ідентичності є: 1) історична територія як рідний край, 2) спільні міфи та історична пам'ять, 3) спільна масова, громадянська культура, 4) єдині юридичні права і обов'язки для усіх членів суспільства, 5) спільна економіка з можливістю пересуватися у межах національної території. Національна ідентичність ґрунтується на національних почуттях.

У XX столітті політично й економічно домінуючі позиції у світі займали країни західної цивілізації. Проте силовий баланс між цими країнами суттєво змінився: замість європейських країн, які мають стійку духовну й етичну основу, пов'язану переважно з традиційним християнством, на першу позицію вийшли США, де такої основи з глибоким історичним корінням немає. Водночас в духовному середовищі США переважають модерністські та неканонічні течії християнства і, крім того, сильні позиції мають інші духовні системи. Це призвело до *значного послаблення духовно-етичної основи всієї західної цивілізації*. Сильні економічні й політичні позиції виявилися незрівноваженими сферою духовності та моралі. Наслідком цього стало домінування моралі «суспільства споживання», яка фактично відкидає абсолютні духовні вартості, а етичні норми зводить до забезпечення тимчасового балансу інтересів індивідів переважно в царині матеріального. Це призводить до деморалізації, деінтелектуалізації та культурної деградації суспільства, ознаки чого проявляються все гостріше.

Відвернути деградацію західної цивілізації можливо лише за умови духовної цілісності, яку можна забезпечити лише на основі традиційної духовності та моралі. Активізація релігійної діяльності в європейських країнах, зокрема в Центрально-Східній Європі, яка повернулася до західної цивілізації, свідчить, що традиційні християнські церкви в Європі мають для цього достатній потенціал. *Необхідною умовою збереження та посилення позицій західної цивілізації є повернення її силового центру в Європу*. Така

тенденція вже виявляється, зокрема, в різнобічній консолідації європейських країн та інтеграції в Європу колишніх країн комуністичного блоку.

Одним з наслідків кризи духовності є *надмірне споживання населенням розвинених країн і багатими верствами інших країн*. Велика конкуренція у сфері матеріального виробництва, засилля реклами, культивування псевдовартостей «суспільства споживання» ведуть до виробництва та споживання продуктів матеріальної сфери в значно більшій кількості, ніж це потрібно для гармонійного життя людини та нормального функціонування суспільства. Це спричинює швидке вичерпування ресурсів і розширення зон, несприятливих для проживання людей.

Катастрофічні наслідки процесу вичерпування ресурсів і руйнування природного середовища в глобальному масштабі можуть проявитися раніше, ніж відбудеться відродження духовності й буде створено дієві всеохоплюючі механізми зупинення згубного процесу на загальносвітовому рівні. Тому швидким і ефективним способом обмеження процесу вичерпування ресурсів є збільшення суверенітету над ними саме того населення, яке найбільш залежне від стану територій, де знаходяться ресурси, тобто яке живе безпосередньо на цих територіях. Повне управління ресурсами в межах національних держав, народи яких сформувалися на територіях, де проживають і які вважають ці території не лише найбільшою матеріальною цінністю, але й джерелом культурної ідентичності, може ефективно захистити ці території і перешкодити інтернаціональному необмеженому вичерпуванню ресурсів. Потреба в суверенітеті над ресурсами на територіях зі значною часткою корінного населення пришвидшить рух недержавних народів до незалежності, а на колонізованих територіях може спричинити формування нових етнічних спільнот, які активно претендуватимуть на створення незалежних держав. Однією з тенденцій ХХ століття було посилення відмінностей в умовах життя населення. Проте розвиток глобальних комунікацій і активний обмін інформацією, а також сучасна криза «суспільства споживання» спричинили зворотний процес — умови життя людей у різних країнах стали вирівнюватися. Дуже сприяє цьому процес демократизації та росту національної зрілості народів постколоніальних країн. Крім того, стає досить умовною різниця між багатими та бідними країнами. Ресурси багатих держав вичерпуються, а в колись бідних країнах виявляється величезний потенціал для розвитку. Сприяє стиранню межі між розвиненими та малорозвиненими країнами й існування посткомуністичних країн з великим інтелектуальним та індустріальним потенціалом, але низьким рівнем життя населення. Тому замість прогнозованого деякими аналітиками протистояння між бідним Півднем і багатою Північчю на зламі століть ми бачимо їх взаємопроникнення і вирівнювання між ними. Розвиток засобів комунікацій та інтенсивний інформаційний обмін призводять до протилежних за спрямованістю наслідків для культур народів. З одного боку,

це взаємодоповнення і взаємозбагачення культур, а з другого — витіснення національних культур псевдокультурними сурогатами, що мають добрі умови для виникнення через поверхове сприйняття й еkleктичне поєднання різномірної інформації. Перше сприяє національно-культурній зрілості народів та їх культурно-інформаційному структуруванню. Друге гостро ставить проблему захисту культур народів, їхньої національно-культурної ідентичності. Причому це актуально не лише для народів, які не мають власної державності чи нещодавно одержали таку державність і перебувають під великим впливом колишніх метрополій, а й для розвинених держав, що не так давно самі були метрополіями. Адже в більшості цих держав проблема захисту мови, національної культури, традиційного способу життя стає дедалі гострішою. Всі вони потерпають від транснаціональної інформаційної експансії. Крім того, дешева робоча сила із менш розвинених країн, переважно колишніх колоній, не несучи значних культурних цінностей (відірвані від етнічної основи, вони не мають можливостей для розвитку), швидко сприймає інтернаціональну псевдокультуру й, використовуючи її як засіб самоствердження, розкладає і витісняє з ужитку елементи національних культур народів розвинених країн. Тому проблема захисту й розвитку національних культур стає щораз актуальнішою для всіх народів. Ефективно розв'язати ці проблеми можуть лише національні держави. Як показує історичний досвід, будь-які інші варіанти в найліпшому разі дають лише тимчасовий ефект.

Тенденцією ХХ століття, яка продовжиться і в ХХІ столітті, було посилення всебічної взаємопов'язаності країн і народів. Будь-які загострення в екологічній, соціальній, економічній сферах, не кажучи вже про військову, в одній країні негайно стають болючими проблемами цілого регіону. Тому відповідальність держав за стан на їхній території вже не може бути лише індивідуальною, адже наслідки дуже суттєві й для інших. Це стає потужним стимулом щонайактивнішої регіональної співпраці країн. Регіональна співпраця породжує регіональні інтереси, які часто суперечать інтересам інших регіонів. Крім того, країни одного регіону поєднані спільною історією, близькі за культурами, переважно сформовані під впливом однієї духовної системи, мають близькі стратегічні інтереси. Суперечності, які виникають між країнами одного регіону, ослаблюють позиції всього регіону, і користь від перемоги однієї зі сторін у таких суперечностях загалом менша, ніж втрати, яких зазнає ця країна внаслідок послаблення позицій регіону. Тому суперечності між регіонами починають бути значно суттєвішими від суперечностей між сусідніми державами. Людство накопичило великий потенціал руйнування. Тому зростає роль системи забезпечення глобальної стійкості та стабільності. Саме така система спроможна достатньо ефективно розв'язувати проблеми, що виникають внаслідок міжрегіональних суперечностей, забезпечуючи баланс регіональних інтересів. Проте

внаслідок високого технічного рівня і доступності засобів руйнування (ця доступність зростає попри різні обмеження передусім через низький духовний та етичний рівень політичних еліт, з одного боку, і продовження науково-технічного прогресу, з іншого) дедалі більшу небезпеку для загальної стабільності становлять локальні конфлікти, зокрема внутрішні соціальні й етнічні конфлікти в країнах. І якщо соціальні конфлікти піддаються ефективному й повному врегулюванню в межах певної країни, то джерела етнічних конфліктів у багатонаціональних державах зникають лише після геноциду чи асиміляції недержавних націй або з утворенням незалежних національних держав. Крім того, етнічні конфлікти всередині країн часто стають основними чинниками загострення міждержавних стосунків. Отже, забезпечення глобальної стійкості неможливе без повної та безумовної реалізації прав народів на самовизначення аж до створення суверенних національних держав. Ідеальним є такий стан, коли кожен народ має свою незалежну державу на своїй історичній території. Проте насправді дуже неоднозначно можна трактувати як поняття народу, історичної території (яка може вважатися такою одночасно для кількох народів), так і поняття самої незалежної держави. Це породжує значні суперечності під час реалізації прав народів на самовизначення. Крім того, процес створення незалежних держав має протікати в умовах максимальної стійкості та стабільності, щоб не стати детонатором глобальних катастрофічних процесів. Особливо це стосується суперечностей щодо історичної території між уже державними народами. В цьому разі за умови демократичного устрою існують досить ефективні механізми забезпечення інтересів корінних національних меншин без перегляду міждержавних кордонів. Тому можна прогнозувати зміну кордонів у таких випадках лише за наявності й інших суттєвих причин державної нестійкості. Інша проблема в наближенні до ідеального стану пов'язана з різною зрілістю народів і наявністю чи відсутністю в них соціальної структури й інших передумов, необхідних для функціонування незалежних держав. І якщо в народів, що активно борються за самовизначення, таких проблем нема, то малочисельні народи, особливо в країнах так званого третього світу, до середини ХХІ століття скоріше за все ще не будуть готові до створення суверенних держав на національній основі.

Окремий випадок — населення колонізованих територій, де частково чи повністю асимільовані корінні народи. Територіальні, історичні й етнічні особливості цих територій зумовлюють формування стійких культурних відмінностей, певної специфічної ментальності їхнього населення, що дає основу для формування новітніх етносів (чи протоетносів). Причому межі територій проживання цих етносів не завжди збігаються з існуючими міждержавними кордонами. Особливо це стосується великих країн, різноманітні умови на територіях яких перешкоджають формуванню єдиних консолідованих етносів. Процес розділення таких країн може особливо

прискоритися економічними суперечностями між різними їх частинами. Тому процеси регіональної сепарації, які вже спостерігаються у великих країнах американського континенту, мають тенденцію до дальшого значного посилення. Цьому процесу суттєво сприятиме перехід від дво полюсного до багатополюсного світу. Адже боротьба проти спільного ворога вела до об'єднання, й наддержавою була найефективнішою формою такої боротьби. За відсутності спільного сильного ворога відпадає потреба в об'єднанні населення із суттєво різними інтересами та культурними особливостями.

Отже, однією з основних тенденцій ХХІ століття має бути розпад імперій і національно неструктурованих держав та утворення на їхньому місці незалежних національних держав. Тому, крім міжрегіональних суперечностей, які відповідають новій багатополісній структурі світу, основна суперечність перехідного процесу до становлення системи національних держав ґрунтуватиметься на корінних відмінностях між стратегічними інтересами наддержав, які пов'язані зі старим політичним устроєм світу, та середніми національними державами, які зацікавлені у якнайшвидшому становленні нового устрою.

Г. Солдатова (1998) вважає, що культурно та етнічно детермінований світ становить основу соціалізації кожного індивіда. Етнічність є невід'ємною частиною загальної соціальної ідентичності людини, формування і функціонування якої скеровується певними соціально-психологічними закономірностями. Підпорядковуючись загальним закономірностям формування соціальної ідентичності, *етнічна ідентичність* як форма внутрішньоетнічної та міжетнічної взаємодії має певні свої особливості, зокрема такі як:

- *Етнічність* — «родом з минулого», навіть тоді, коли вона виявляється «відродженою», «нав'язаною», коли вона значною мірою формується етнократичною політикою;
- *Етнічність* — міфологічна, і в цьому полягає її мобілізуюча сила. Її основне підґрунтя складає ідея або міф про спільну культуру, походження, історію;
- *Етнічність* — залежна змінна, тобто вона узалежнена різними зовнішніми обставинами;
- *Етнічність* містить «подвійне дно», тобто етнічна культура поділяється на культуру для «зовнішнього» і «внутрішнього» користування;
- *Етнічність* солідаризує людей на основі групового членства;
- *Етнічність* за суттю своєю виявляється конфронтаційною, оскільки відносини з іншими етнічними групами будуються за принципом опозиції «ми-вони». В обґрунтуванні цієї тези Г. Солдатова посилається на висновки дослідження Б. Поршнева (1973) про протиставлення як компонент етнічної самосвідомості і необхідну передумову її формування;

- *Етнічність* — є категорією «емоційно-нормативною»: гідність, гордість, образи, страхи становлять найважливіші критерії міжетнічного порівняння. Спираючись на глибокі емоційні зв'язки з етнічною спільнотою і моральні обов'язки щодо неї, емоційні імперативи впливають на образи сприймання і значною мірою пояснюють ірраціональність поведінки сторін в етнічних конфліктах.

Г. Солдатова *етнічну ідентичність* розглядає як когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості. Етнічна ідентичність співвідноситься також з прошарком несвідомого. Тому, на думку автора, етнічну ідентичність слід вивчати і як концентровану форму та основну характеристику етнічної самосвідомості, і як зворотній бік етнічної самосвідомості — як етнічне несвідоме.

Ключовим моментом етнічної самосвідомості є *ідентифікація* індивідів з певною етнічною спільнотою, що виявляється в самоназиванні. До цього долучається комплекс ідей або уявлень, що утворюють систему етнодиференціюючих символів, котрі слугують для виокремлення членів своєї групи з усієї сукупності етнічних спільнот. Як і самоназва, ідентифікація та її концептуальне обґрунтування змінюються в різних історичних обставинах: наприклад, в сучасну епоху у формуванні етнічної самосвідомості велику роль відіграють історичні факти, поширення яких через ЗМІ сприяє сприйманню їх як етнічних символів.

Є. Белінская і Т. Стефаненко (2000) *етнічну ідентичність* розглядають як складову частину соціальної ідентичності особистості, як психологічну категорію, яка позначає усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти. Етнічна ідентичність становить у першу чергу результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певний ступінь отождолення себе з ним. Аналізуючи різні концептуальні моделі етнічної ідентичності, автори виокремлюють такі найважливіші ознаки її когнітивної складової, як 1) етнічна самоназва і 2) етнічна обізнаність, яка містить знання про свою та інші етнічні групи, їхню історію, звичаї, особливості культури. На основі цих знань формується комплекс уявлень, що утворюють систему етнодиференціюючих ознак: мову спільних предків, національний характер, народне та професійне мистецтво тощо.

Самоідентифікація як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний із самовизначенням «Хто я?» та з фіксацією свого становища у системі суспільних відношень постає предметом етносоціологічного аналізу в дослідженні Н. Шульги (1996).

П. Гнатенко і В. Павленко (1999) розглядають *самоідентифікацію* як *основну характеристику або компонент самосвідомості*. Самоідентифікація відображає відповідь людини на питання «Хто я?» і підкреслює суб'єктивне відчуття її власної приналежності до різних соціальних спільнот на основі стійкого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ

і прийняття групових норм і цінностей як власних. В різних контекстах свого дослідження автори використовують поняття *етнічної ідентичності* і *національної ідентичності* у співвідношенні з тими реальними процесами, які як специфічні характеризують відповідний тип спільноти людей. Зокрема *етнічна ідентичність* тлумачиться як результат процесу емоційно-когнітивного самоототожнення суб'єкта зі своєю етнічною групою, що виражається в почутті єдності з членами цієї групи і сприйнятті як цінності її основних характеристик. При більш докладному аналізі феномену етнічної ідентичності особистості автори спираються на систему характеристик, що включає *параметри етнічної ідентичності* (актуальність, значущість і валентність), *структуру етнічної ідентичності* (самокатегоризацію, почуття приналежності до етнічної групи і тісного зв'язку з нею, ставлення до даної етнічної групи, почуття поділу атитюдів, цінностей, специфічних етнічних традицій і практик). Як *основні компоненти етнічної самоідентифікації* визначаються: 1) опис себе індивідом в поняттях, котрі є істотними й вирішальними критеріями у визначенні даної етнічної групи; 2) усвідомлення власної відмінності індивіда за певними істотними параметрами від членів інших етнічних груп; 3) сприймання константності етнічності як незмінної в часі і різних контекстах. З урахуванням розробок зарубіжних дослідників, в структурі *національної ідентичності* вирізняється когнітивний і афективний блоки. Перший з них складають: знання про існування національної групи, категоризація себе як члена національної групи, знання про національну територію, знання про національну символіку, емблеми, інститути, звичаї, традиції, віра у спільне походження і спільну спорідненість членів національної групи, віра в існування типових характеристик представників національної групи, віра у тісний взаємозв'язок індивіда і національної групи з відчутною мірою подібності себе і національного типу. До афективного блоку національної ідентичності відносяться: суб'єктивна актуальність національної ідентичності, ступінь прив'язаності до національної ідентичності, почуття приналежності до національної групи, ступінь прив'язаності і почуттів відносно національної території, соціальні почуття типу національної гордості, національного сорому, національної провини тощо.

Відштовхуючись від наукової традиції виявлення структурної будови досліджуваного явища, М. Боришевський (2003) виокремлює наступні компоненти (елементи, чинники) *національної самосвідомості особистості*:

- національна ідентифікація — знання типових особливостей національної спільноти, з якою дана особистість себе ідентифікує;
- усвідомлене ставлення до історичного минулого, сучасного та майбутнього нації (етносу);
- чіткі уявлення особистості про територіальну спільність нації;
- глибоко усвідомлене, дійове ставлення до духовних та матеріальних цінностей нації.

Отже, національна ідентифікація співвідноситься з національною самосвідомістю як елемент і ціле. Власне в такому ж співвідношенні розглядають ці поняття і деякі зі згаданих вище дослідників, характеризуючи етнічну ідентичність «як когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості» або «як результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу чи певний ступінь ототожнення себе з ним». *Національна самоідентифікація* означається М. Боришевським як *усвідомлення людиною своєї приналежності до певного етносу, нації, усвідомлення своєї близькості з нацією, спорідненості з нею*.

Таким чином, етнонаціональна самоідентифікація є невід'ємним компонентом етнонаціональної самосвідомості особистості і становить одну з провідних її характеристик.

ПСИХОСИНЕРГЕТИЧНІ ПІДСТАВИ УКРАЇНСЬКОГО МЕСІАНІЗМУ

Ставлення до месіанізму української нації далеко не однозначне навіть у середовищі української еліти. Наприклад, відомий український письменник Євген Пашковський не сумнівається, що кожен народ має обранство, а українці стоять на порозі того, що вони сконсолідуються, отримають великий духовний імпульс і, гідно втілюючи своє обранство, здобудуть найшляхетніші риси. Натомість інший відомий літератор Микола Рябчук заявляє, що він не бачить підстав для глобальних амбіцій українських, для якоїсь нашої специфічної надзвичайності. У такій ситуації нам видається доречним привернути увагу до призабутої ідеї українського месіанізму у формі синтезу Сходу і Заходу, окреслити психологічні та етнопсихологічні підстави такого типу месіанізму, подати синергетичне бачення цивілізаційних атракцій у контексті глобалізаційних процесів сучасності.

Ідею українського месіанізму у формі поєднання Сходу і Заходу першим чітко оформив В. Липинський, проте вже у стародавні часи окремі деталі цієї ідеї можна запримітити у державницько-військових змаганнях Святослава Завойовника (механічне об'єднання Сходу і Заходу «поганською» Руссю в результаті руйнування хазарського та християнського оточення); у характері й послідовності вибору релігій Володимиром Великим (мусульманство — язичництво — християнство) як неусвідомленому прагненні утримати у цілості світ, що неблаганно розпадався на його очах; у спробах запобігти розпаду Русі Ярославом Мудрим чи то поділом її на ліво- та правобережну (у часи двовладдя Ярослава та Мстислава Володимировичів), чи перетворенням на удільну, тобто розділену за принципом сімейного старшинства, але неподільну в інших аспектах державу; у намаганнях Всеволода Ярославича утвердити на землях Русі русько-половецьку федерацію; у спробах прищепити на українському ґрунті сарматську, хазарську чи тюркську ідеї етногенезу козаків як провідної верстви суспільства. Окрім суто українського виміру дихотомія «Схід — Захід» (від грецького *dichotomia* — «ділити на дві частини») має давню євразійську історію. Сучасна «західна» цивілізація, яка є наступницею греко-римської античної культури, здавна протиставляє себе так званому «Сходу». Протиставляються східні й західні соціальні цінності, спосіб життя; таке протистояння проходить через різні складові самосвідомості народів світу. «Суперечностями між Заходом і Сходом пояснюється у рівній мірі деякі конфлікти ще в античності, як також у середньовіччі чи навіть у сучасності... Цей вертикальний перекий (який охоплює різні історичні доби) можна б поповнити горизонтальним (який охоплює різні сфери духовного життя). Річ у тому, що суперечності чи різниці на два лади динамізують життя спільнот і стають імпульсом історичних подій: вони зумовлюють гострі зудари у виді збройних конфлік-

тів або, навпаки, своєрідне вирівнювання, базоване на трагічному напруженні, яке шляхом внутрішнього неспокою й творчого шукання веде до синтези чи в гіршому випадку — до синкретизму. Збройні конфлікти стають темою загальної чи політичної історії, а духові процеси складаються на поняття історії культури. І як наслідок мирного, хоч нерідко трагічного, проникання двох світів, знаємо зарівно добу синкретичного геллінізму, як і синтетичного ренесансу». Як людина засадничо окцидентальна, В. Янів не сприймає ідей В. Липинського. Для нього місія України в іншому: «Зв'язок одиниці з родиною й нацією є тим основним моментом ушляхетнення інстинкту самопіднесення, коли одиниця резигнує з особистої волі до влади для спільної сили близького собі гурта, щоб цю силу родини чи роду поставити до розпорядимости вищої спільноти. Консеквентно доходимо до розуміння місії, післанництва нації, яка має шляхом творення спільної, оригінальної культури причинитися до поступу людства й наблизити людство до ідеального стану, де буде повна гармонія індивідуального (рівновага одиничних і національних контрастів) з загальним і де ця гармонія буде поставлена на службу Богів».

Безперечно, що месіанізм нації у розумінні В. Липинського дещо відмінний від месіанізму у визначенні В. Яніва. Очевидно, що має рацію І. Мірчук, визначаючи месіанізм В. Липинського як віру «в окреме, незвичайно важне, тільки Провидінням наперед визначене післанництво народу, який, вважаючи себе носієм нових ідей, має сповнити в історії людства точно означену роль».

Розмірковуючи про підстави національної, культурної та духовної єдності українців, В. Липинський писав: «І ось тут ми підходимо знов до найглибших основ буття нашої нації, до даної нам од Бога історичної місії, від сповнювання якої залежить існування України як нації, як держави, як чогось реального, конкретного, — чогось, що має свою душу, оправдання свого окремого, індивідуального буття.

Від дня наших народин йде на землі нашій перехрещування впливів Сходу і Заходу: двох відмінних культур, світоглядів, понять і цивілізацій. З взаємним себе поборюванням цих впливів під гаслами повного винищення одного або другого — зв'язані всі періоди нашої руїни; з їх гармонійним сполучуванням — зв'язані періоди нашого розцвіту, нашого існування як окремої, посідаючої власну індивідуальність, нації. Оцим історичним, реальним і дотикальним (осязаємим) досвідом, Бог вказує нашій свідомості духовний шлях наш, якого не можна розумово в параграфах сформулювати, але який інстинктивно кожний з нас може відчувати, в нього вірити, і по ньому зо всею твердістю віри йти».

Далі В. Липинський говорить про шлях гармонійного сполучення Сходу і Заходу, вказуючи на дві цілі руху таким шляхом. Одна — кінцева, абсолютна: остаточне завершення шляху. «Вона, — наголошує автор, — пе-

перостає сили і можливості не тільки нашої нації, але, може, навіть всіх християнських націй разом взятих...

Друга ціль — це само тільки змагання до єдності між Сходом і Заходом... Інакше кажучи: рух по нашому шляху не від кінця, а від основи. В цьому змагання — а не в переростаючій сили наші його закінченню — і єсть наше покликання; в ньому захована духовна суть нашого національного існування, його живчик, ритм і динаміка. Маючи в своїй нації Схід і Захід... — то ці то інші форми приймаючий і сам в собі непереможний історичний напрям — ми мусимо, коли хочемо бути нацією, ці два напрями під гаслом єдності та індивідуальності нашої національної в собі весь час гармонізувати. Без такої гармонізації ми гинемо як нація: підпадаєм — не завойовані ніколи чужою зброєю, а завжди власним внутрішнім розкладом — під впливи то східної Москви то західної Польщі. Гинемо, покарані за невиконання того завдання, яке дано тільки нам, бо ці дві наші, загарбуючі нас в часах слабости душі нашої, сусідки — одна по своїй східно православній, а друга по своїй західно католицькій ексклюзивності — його виконати не в силі».

Ідеї В. Липинського розвинув визначний український поет Василь Пачовський у психолого-політологічній роботі «Світова місія України» та у поетичній формі, позначаючи український месіанізм метафорою «Золоті Ворота Європи до Азії з церквою Благовіщення для усіх народів». Симптоматичним є те, що автор послуговується не тільки працями визначних українських істориків та культурологів (В. Щербаківський, Д. Антонович, Д. Чижевський, В. Липинський), а й, як свідчить список використаної літератури, працями знамих західних психологів (Г. Лебон «Психологія розвитку народів»; Мк. Дугал «Психологія групи»; Е. Баркер «Народний характер»; Г. Кершенштайнер «Державно-громадянське виховання» тощо).

Слідом за В. Липинським, В. Пачовський підкреслював, що скільки було і є великих націй, стільки є проявів месіанізму. Але для В. Пачовського синтезу Сходу і Заходу, як фінальний меті України, передують такі завдання: «...1) українська нація мусить боронити посідання своєї землі, яка дає їй силу; 2) мусить хоронити традицію національної релігії, яка дає їй відпорність проти натиску сусідів; 3) мусить опанувати верховладу над Чорним Морем і пролив до отвертого моря для доступу до океану; 4) мусить воювати на життя і на смерть в ім'я геленської культури Європи з кочовою цивілізацією колективу Азії; 5) мусить узгіднити з державною ідеєю культури свободи індивідуальності для довершення давньої цілі своєї культури, себто до повновартости кожної особовости; 6) мусить підняти гасло справедливости для всіх народів світу для гармонії в житті людства, аби сповнити свою космічну місію в історії; 7) мусить створити державу, яка буде Золотими Воротами між Азією і Європою, а храм золотOVERХий на них засяє як фенікс високої культури нового світу Евразії.

Верхівка (нашої нації) мусить впоїти в маси українського люду цю віру в ідею нашого післанництва; аби змінити українську націю в динамічну силу тої думки, що Творець, як безпричинна причина всіх причин, виростив старинну українську націю у неволі до стану велитня на грані двох культур Європи й Азії для великої цілі. Дорогою бездержавного пониження покликав нас Творець серед вирізуючих себе народів до заведення Божого ладу, який веде до гармонії всіх народів світу. Тоді сповниться фінальне слово «Книги битія українського народу», що камінь, який відкинули будівничі сего світу, стане каменем угольним нового храму Божого на землі».

Бачимо, що тільки з пункту шостого Пачовський перегукується з Липинським. Але цими п'ятьма тезами не вичерпується внесок В. Пачовського у розробку теми. Під гаслом «Конструктивні ідеї державности та космічна місія Української Нації» виводить він рубрики: 1) історичні ідеї України; 2) консервативні ідеї України та 3) місія України в перебудові світу. До історичних ідей України зараховано: а) ідею «святої Руси»; б) козацьку ідею «лицарів Хреста святого»; в) ідею «федерації всіх Славян Кирило-Методієвського братства». Консервативні ідеї: ідея сили землі та інші, що вже є у попередньому переліку.

Не слід думати, що ідеї В. Липинського та В. Пачовського мали одностайну підтримку тогочасного українського суспільства. У роботі О. Бочковського «Вступ до націології», перше видання якої побачило світ у 1935 р., про аналізованих тут авторів немає жодної згадки, натомість автор мимохідь кидає фразу про необхідність «детально проаналізувати і піддати критиці національний месіанізм, тобто віру в якесь призначення» народів. А поза тим Ольгерт Бочковський вважав, що нація — природна основа людства, між нацією і людством немає історичних суперечностей, а людство являє собою творчий синтез індивідуально викристалізованих й національно самовизначених народів. Питання шляхів і методів такого «індивідуального викристалізування» є для автора проблемою, що невідомо чому не підлягає обговоренню, але тоді стає незрозумілим, як постане націократія, котра, за О. Бочковським, — «це визволені незалежні народи, добровільно об'єднані в континентальні та світові союзи, з одного боку, й відновлене, організоване людство — з іншого. В добу націократії відроджені народи здивують світ наймогутнішим своїм твором — «Дев'ятою симфонією» людської історії».

Цікавим видається поглянути на аналізовані проблеми очима нашої північно-східної сусідки, яка свого часу активно претендувала на гегемонію на Євразійському просторі. Наведемо на початку, для прикладу, як визначає поняття «Схід» і «Захід» сучасний російський «Этнопсихологический словарь». «Восток — термин, обозначающий не просто географическое пространство, а особого рода идею как совокупность государственности, религиозности, нравственности, а также философии, культуры, искусств.

Кроме того, В. означает одну из частей внутриевропейского раскола, начавшегося еще в IX в. н. э. в христианском мире. По сложившейся традиции к В. стали относить все, что связано с византийской религиозной догматикой, государственностью и культурой. В своих истоках В. характеризовался религией, отличной от европейского католицизма как особой формы государственного устройства, принижением земной человеческой жизни. В настоящее время термин В. широко применяется при обозначении обширного культурного региона, расположенного географически восточнее России. Проблема взаимоотношений Востока и Запада до сих пор вызывает многочисленные дискуссии и споры среди ученых, отстаивающих приоритет того или др. решения».

Порівняймо, як визначає вказане джерело Захід: «Запад — термин, широко используемый в социальной философии и культурологии для обозначения специфической цивилизации, фундаментом которой является роман-германская культура.

Специалисты обычно выделяют четыре основных начала для его характеристики: византийское христианство, германское рыцарство, эллинские эстетика и философия, римская муниципальность (городское начало). В различных взаимоотношениях этих начал на протяжении длительного времени оформились специфические мировоззренческие и социально-психологические установки западной цивилизации: в области христианской религии — забота о всеобщем практическом благе, в области морали — идея одинаковых личных прав каждого, а в области государственного устройства — ориентация на демократию, экономическое, умственное, половое равенство».

Звертаємо увагу на цікаву, з огляду на фрейдизм, обмовку, коли російські автори серед відзнак західної культури називають не римо-католицьке християнство, а візантійське, бо згадана ознака рішуче переводить Росію у розряд східних країн, що суперечить національній самосвідомості росіян, щонайменше з часів Петра I.

Слід відзначити, що більшість сучасних росіян втратила інтерес до «мостобуду» між Сходом і Заходом. За даними російських дослідників, пропозиція (рос. *предложение*) «сделать Россию связующим звеном между Западом и Востоком не вызвало энтузиазма респондентов: в качестве общенациональной идеи его одобрили лишь 7,7% опрошенных. Такому негативистскому отношению к взаимодействию России и с Западом, и с Востоком, есть два объяснения, вытекающие непосредственно из результатов исследования.

С одной стороны, жители России могли привыкнуть к мысли о лидирующей роли своего государства в мире и в этой связи полагать, что их сограждан не может вдохновить такая второсортная позиция, в которой Россия либо подражает кому-то, либо выполняет посреднические функции. Воз-

можно, именно поэтому 22,4 % опрошенных считают, что россиян могла бы объединить борьба за возвращение России лидирующих позиций на мировой арене... С другой стороны, многие россияне, устав от бесплодной гонки за Западом, могли прийти к выводу, что России легче изобрести свой собственный, уникальный путь, нежели следовать хоть и проверенным, но чужим. Похоже, что именно эта установка побудила 33,0 % опрошенных поддержать в качестве общенациональной идеи авторитарную идеологию ухода россиян от состязания с другими странами и сосредоточения на своих внутренних делах...»

Зрештою, трактування Росії як засадничо східної країни дістало розгорнуте обґрунтування у роботах Володимира Яніва, в його монографії «Психологічні основи окциденталізму».

Протиставлення Заходу Сходіві існувало і буде існувати, як два великих психологічних комплекси сприйняття Світу, Всесвіту, особистості як такої, собі подібних, докільля тощо. Конче актуальним для України у психогенетичному аспекті є завдання розглянути та проаналізувати — з одного боку європеїзм, а з іншого — азіопеїзм та їхній зв'язок з оригінальною, самобутньою українською духовністю.

В наш час здається, що поняття «захід» є цілком зрозумілим і ustalеним для філософів, етнографів, істориків, політологів, лінгвістів тощо. Географічно й етнічно Україна є європейською країною з європейським народом. Поняття ж «сходу» значно розмитіше і чітко не сформульоване, не окреслене, тому й розглядається як занадто абстрактне. Спільним у розгляді обох цих понять з позицій українізму є суб'єктивізм та негативізм, в основному у зв'язку зі спробою вивчити вплив на українську духовність месіанізму. «Спроби українського месіанства («Книги буття» кирило-мефодіївських братчиків, месіанство В. Липинського та месіанство «азійського Ренесансу» М. Хвильового тощо) часто скидаються лише на бліденькі копії із месіанських версій сусідніх народів». Після такої заяви чекаєш, що автор здивує «доглибинним осягненням» української долі, але все завершується «доглибинним етноцентризмом»... Оскільки біля витоків поділу світу на східну і західну частини бачимо психологічні, соціально-психологічні, етнопсихологічні та ще низку складних понять з неодмінною психологічною складовою, то вважаємо за доцільне окреслити особливості психогенези зазначеного явища. Наприклад, серед причин, які визначають автохтонність далекосхідної (китайської) цивілізації, називають менше виражену асиметрію півкуль головного мозку у її представників, а ці нервові утворення керують відповідно діями лівої та правої рук. Оскільки за ієрогліфіку відповідає перш за все права півкуля і оскільки вона керує лівою стороною тіла, то для китайців домінуючою стороною буде не права, а ліва. Позаяк основний напрям графічних побудов на площині для китайців розміщується по вертикалі, а для європейців — по горизонталі, то те, що

для нас «упродовж», для китайців «упоперек», там, де у нас південь, у них північ, колір жалоби у нас чорний, а у китайців — білий і т. ін.

Тоді як у центрі когнітивної карти довкілля середньовічної людини західної культури перебуває Середземне море, оточене сушею, то для підлеглих «серединної держави» (Китаю) характерна інша, звична для них модель довкілля — модель центральної китайської землі, оточеної з чотирьох боків варварськими племенами.

І Західний, і Східний культурні осередки завдячують своїм утвердження переходу до землеробства, що вимагало вищого рівня організації суспільних робіт (культури); але якщо у першому випадку (західна Ойкумена) землеробство використовувало розливи рік, зрошення (сили природи як добро), то для Китаю землеробська культура пов'язана з будівництвом дамб, осушенням (природа як зло), оскільки половоддя Хуанхе зносило ґрунт, а Ніл після повернення у свої береги залишав після себе плодотворний намул. Першим технологічним набутком Західної цивілізації є керамічний посуд (засіб збереження дарованого богами (природою) добра), а ще — винахід гончарного круга, який після повороту на 90°С стає колесом. На китайському сході рівноправним доповненням до цього «технологічного мінімуму» стає одяг («посуд» для тіла). Ця незначна, на перший погляд, уявна маніпуляція з тілом у Східній культурі спричинила до проникнення у «свята святих» людини — її анатомію та фізіологію задовго до виникнення новітньої наукової медицини, про що маємо авторитетні свідчення китайської народної медицини — акупунктури. Це далеко не повний перелік ознак «розбіжності» Західної і Східної цивілізації.

Проаналізуємо, як особливості когнітивного «центрування», про які мовилось вище, впливали на освоєння нових територій представниками західної й східної цивілізації. Якщо для Заходу «воротами у світ» були зазвичай портові міста з їхньою своєрідною атмосферою, то для Сходу це прикордонні регіони — зона фронтиру (від англ. *frontier*, що означає «рубіж, кордон»), яка мислиться як «місце зустрічі варварства і цивілізації». Говорять про «лінію фронтиру», або «зону фронтиру»; у першому випадку це лінія, до якої територія вже освоєна, у другому — зона особливих соціально-психологічних умов, звідки вирушають на освоєння нових територій. «Фронтирною територією», яка мала ознаки лінії фронтиру і зони фронтиру, була Запорозька Січ. Найбільш характерним, яскравим почуттям, яке переживають люди фронтиру, є свобода. Це може бути як свобода від класових та суспільних обмежень, так і свобода від свого минулого. Характерний «портрет» людини фронтиру — гордий, вільний індивідуаліст, авантюрист, стихійний демократ.

Якщо Велика китайська стіна, Змієві вали є матеріалізацією лінії фронтиру після виснаження колонізаційних ресурсів у людей з характерними особливостями «правопівкульної» психології, а середземноморські порти,

в яких споряджались колоніальні експедиції в Індію та Америку, є символом зони фронтиру західного типу (лівопівкульна адаптація до світу), то Січ з її чайками та кінними загонами є своєрідним симбіозом першого і другого. Символом владного фронтиру східного типу є московський Кремль; Росія не вибудувала собі Китайської стіни чи Змієвих валів, але східний дух російської культури знайшов своєрідне втілення у «владних верхах». Є схожі й відмінні риси у тому, як представники Східної й Західної цивілізацій адаптуються до нових територій, як вони їх сприймають, як конфліктують із «варварськими» народами. Наприклад, для росіян, незалежно від мети і ціннісних домінант, які ними керують, зона фронтиру — це «дике поле», простір, не обмежений ні зовнішніми, ні внутрішніми перепонами. Освоєння нової території відбувається викиданням в «дике поле» надлишків населення. Цей надлишок на новому місці організується у самодостатній і автономний «мир». Для росіян «диким полем» була будь-яка територія, незалежно від того, які етнічні чи державні утворення існували там до них. Психологічно російські колоністи були надзвичайно інтровертними, замкнутими у собі й не були схильні звертати особливу увагу на «іногородців». Російська людина незатишно почувалась там, де зустрічалась із народами, що мали власну розвинену культуру та національну самосвідомість. На відміну від колективного характеру народної колонізації у росіян, українці колонізували нові землі за індивідуалістичним сценарієм, що є одним із суттєвих чинників віднесення росіян і українців до різних культуральних типів, тобто культурні моделі, що регулюють характер активності членів російського і українського етносів в аспекті їхньої адаптивно-діяльничої сутності, суттєво різняться між собою.

Вважають, що в ході міжкультурних контактів відносно легко запозичуються зовнішні прояви культури, ідеологія, цінності, навіть мова. Але парадигми, пов'язані з підсвідомими комплексами, що характеризують умови, спосіб і характер активності людини у світі, тобто те, що називають етнічними константами, не піддається культурним впливам. Простір завжди сприймається народом через дію в процесі діяльності щодо його освоєння. Для того щоб людська діяльність на деякій території була можливою, вона має стати об'єктом трансферу етнічних констант і отримати своє значення у рамках адаптаційно-діяльних моделей, що побутують у даному суспільстві. Те, що для народу є «полем діяльності», — це простір, у якому дотримуються «умови діяльності». Тому часто території для народу мають неоднорідне забарвлення, залежно від того, наскільки вони здатні ставати «ареною дій». «Образ» конкретного регіону не є застиглим. Простір стає «дійовим персонажем» внутрішньоетнічної драми.

Роль своєрідного «мозолистого тіла» (структура, яка поєднує праву і ліву півкулі головного мозку), що пов'язує східну і західну культури, випало відіграти скотарській, або кочовій, культурі. У всі часи кочівники були

маргіналами цивілізаційного розвитку, який традиційно пов'язують з розвинутим землеробством, ремеслом, культурою міста. Скотарську культуру кочівників не слід трактувати як ущербну, низьку, варварську. Скотарі історично займають велику екологічну нішу — Зону степів, яка пролягає від Карпат на заході до Алтаю на сході, тому образ «мозолистого тіла», яким ми скористались вище, має певне географічне втілення.

Спосіб життя, культура і духовні цінності скотарів мають свою специфіку порівняно з культурою народів-землеробів. Відповідно до традицій скотарської культури кожен мужчина був воїном, а тому порівняно невеликі скотарські племена здобували перемоги над багаточисельними землеробськими народами. Після таких перемог кочівники зазвичай асимілювались з місцевим населенням, оскільки завойовнику треба було не тільки розуміти культуру завойованого народу, а й належати до неї, щоб здійснювати контроль над виробництвом, керувати державою. Яскравим прикладом цього процесу є те, що сталося із волзькими булгарами, тюркським племенем після завоювання ними слов'ян сучасної Болгарії.

Велике значення має та обставина, що на початкових етапах український етногенез відбувався в умовах пограниччя землеробських цивілізацій західного і східного типу, за активної їх взаємодії через посередництво «варварської» скотарської культури. Визначальною характеристикою етносу такого цивілізаційного типу є те, що в рамках «фронтирних» цивілізацій жодна з тенденцій еволюції контактуючих культур, в принципі, не може стати абсолютно домінуючою, аж до того часу, доки не зникне фактор «фронтирності». Це впливає з визначальних структурних особливостей («межових») цивілізаційних систем — переважання начал (основ) багатоманітності над началом єдності. Всякій тенденції в таких тенденціях з необхідністю протистоїть контртенденція, яка досить сильна для того, щоб перешкодити перетворенню превалюючої тенденції на безумовну домінанту розвитку.

Сформульований висновок стосується також тенденції самоствердження «межової» культури в її системній якості: їй протистоїть досить сильна контртенденція до переборення «межовості». Ця контртенденція проявляється в чітко вираженому прагненні частини суспільства до набуття цілісності духовно-ціннісного фундаменту культури на тій чи іншій основі (у нашому випадку — західній чи східній). Реалізація цих прагнень передбачає зміну самого типу культури: або трансформацію «межової» етнокультурної спільноти в самостійну культурну систему, або інтеграцію в одну з існуючих субекумен. Культури Заходу і Сходу виражають дихотомію цілого всесвітньої культури, поділ її на принципово відмінні й багато в чому протилежні культурні моделі. Захід і Схід — це є соціокультурні спільноти, що протягом тисячоліть співіснують, взаємодіють і впливають одна на одну. Особливо напруженими, схильними до конфліктних стосун-

ків західних і східних культурних спільнот постають в межах між цими смисловими полюсами культурних областей. На думку деяких дослідників, до межових культурних спільнот відносяться Росія, Україна, Молдова, Казахстан, Кавказ, країни Близького Сходу, Балкани, Іспанія. Вважається, що в межах культурних спільнот вступають у конфлікт такі тенденції, які взаємовиключають одна одну. Межові культурні спільноти становлять явища більшої складності, ніж Захід і Схід, окремо взяті. В культурну спільноту природно інтегровані і західні, і східні елементи. Тому такі спільноти становлять систему, побудовану на суперечностях культурних елементів.

На відміну від еволюціоністських і цивілізаційних концепцій формування соціальних спільнот, кроскультурний погляд на природу культурних спільнот ґрунтується на порівнянні цінностей і соціально-психологічних особливостей психіки і поведінки людей різних спільнот. Основна увага приділяється порівнянню принципів побудови культурних спільнот, що виникають на планеті дифузно, незалежно одна від одної. Центральну проблему кроскультурних досліджень становить характеристика етносоціальних спільнот у вимірах *колективізму-індивідуалізму*. Витоки виникнення індивідуалізму на ґрунті протестантської етики й духу капіталізму знаходимо у М. Вебера: описуючи релігійні основи капіталізму, він відзначав, що протестантизм в релігійному світогляді людей мав «перш за все, один результат: відчуття нечуваної досі внутрішньої самотності окремого індивіда».

Вперше чіткий поділ культурних спільнот за критерієм колективістичності-індивідуалістичності здійснив Г. Ле Бон, гостро критикуючи колективізм і не вважаючи його гуманним способом організації спільноти. Проте деякі дослідники давали негативну оцінку індивідуалістичній культурі.

Т. Тріандіс увів поняття «культурний синдром» для позначення певного набору цінностей, настановлень, вірувань, норм і моделей поведінки, за якими одна культура відрізняється від іншої. Були виокремлені три культурні синдроми: «простота-складність», «індивідуалізм-колективізм», «відкритість-закритість». Ці культурні синдроми докладно розглянуті сучасними дослідниками.

Л. Почебут пропонує список узагальнюючих характеристик культурних спільнот за параметром «індивідуалістичність — колективістичність»:

Індивідуалістичні спільноти

1. Головне — це права окремої особистості.
2. Люди можуть мати індивідуальні цілі, не боячись бути знехтуваними суспільством.
3. Жінки мають рівний соціальний статус з чоловіками.
4. Особиста Я-ідентичність більш значуща, ніж групова Ми-ідентичність.
5. Поведінка особистості визначається мотивацією досягнень.
6. Люди використовують універсальну шкалу цінностей для оцінки членів як інгрупи, так і аутгрупи.
7. Інгрупа не має великого значення в житті людини.
8. Людина може входити в багато різних груп, вплив яких суперечливий, але вона сама вирішує, як їй вчинити.
9. Конкуренція між людьми в інгрупі бажана.
10. Самовпевненість («Я можу робити те, що мені потрібно»).
11. Поведінка людини пояснюється її особистісними особливостями і настановами.
12. Людям властиво більше розповідати про себе.
13. Людина прагне змінити ситуацію на свою користь.
14. Успіх особистості приписується її здібностям.
15. При розподілі нагород і ресурсів використовується принцип справедливості.
16. За зроблену послугу люди розраховуються грошима.
17. Відносини між людьми тривають стільки, скільки це потрібно для бізнесу, бо час — гроші.
18. Люди потребують самотності, не вважають за можливе обтяжувати своїми проблемами інших.
19. Людина прагне до максимальної реалізації особистості.

Колективістичні спільноти

1. Головне — це права колективу, держави.
2. Якщо людина керується суто власними егоїстичними цілями, її можуть піддати остракізму.
3. Жінки і чоловіки мають нерівний соціальний статус.
4. Ми-ідентичність домінує над Я-ідентичністю.
5. Поведінка особистості визначається мотивацією афіліації.
6. Люди використовують диференційну шкалу цінностей, по-різному оцінюючи членів інгрупи і членів аутгрупи.
7. Інгрупа має домінуюче значення в житті людини.
8. Людина може входити в невелику кількість груп, які чинять визначальний вплив на її поведінку і рішення.
9. Конкуренція всередині групи неприйнятна. Мир — понад усе.
10. Впевненість у своїй корисності для групи («Я маю робити те, що необхідно для моєї групи»).
11. Поведінка людини пояснюється нормами даної культури.
12. Людям властиво більше слухати інших і цікавитися ними.
13. Людина прагне пристосуватися до ситуації.
14. Успіх особистості приписується допомозі друзів, оточення.
15. При розподілі нагород і ресурсів частіше використовується принцип рівності.
16. За зроблену послугу люди розраховуються взаємною послугою.
17. Відносини між людьми не залежать від спільного бізнесу і можуть тривати усе життя.
18. Люди потребують постійних контактів одне з одним, часто супроводжують один одного і разом роблять спільні справи.
19. Людина прагне до кооперації в інгрупі.

СИНЕРГЕТИЧНЕ БАЧЕННЯ ШЛЯХІВ СИНТЕЗУ СХОДУ І ЗАХОДУ

Який можливий сценарій синтезу Сходу і Заходу? У наші дні методами синергетичного моделювання вираховано шість альтернативних сценаріїв еволюції людства, більшість із яких завершуються прогнозованою катастрофою. Тільки один із сценаріїв передбачає прямування до регульованого, стійкого розвитку — цей сценарій умовно називають «сценарієм ноосферизації», оскільки основні риси такого типу розвитку геніально передбачені академіком В. Вернадським. Перехід до ноосфери зачіпає майже всі аспекти людського буття — світоглядні, наукові, технологічні, культурні, освітні, етичні, національно-етнічні, релігійні тощо. Більше того, такий перехід може відбутись тільки у тому разі, коли він буде мати глобальний, загальнопланетарний, загальнолюдський характер, а це, серед іншого, передбачає подолання історичного поділу світу на Західну і Східну цивілізації.

Оскільки процеси розвитку етносів, що є основною підставою для прогнозування, в різних регіонах відбуваються по-різному, виділяють три типи територій, для яких характерні різні прогнозні тенденції.

І. Території, де проживають давно сформовані етноси на своїх історичних територіях. Ці етноси мають спільну мову, виражені особливості культури та ментальності. Прогнозні тенденції:

1) Розпад штучних поліетнічних утворень — для теперішніх країн, на території яких є корінні народи, що не мають власної держави, виявляють (чи виявляли в XX столітті) прагнення до незалежності чи автономії, є достатньо чисельними чи територіально виокремленими для формування повноцінної держави. Етнодержавні межі формуються на підставі адміністративного поділу теперішніх етнічних територій. З територій цих одиниць у виняткових випадках виключаються штучно приєднані території інших тепер недержавних народів чи штучно приєднані території домінуючої нації, якщо ці території для неї історичні й на тепер вона там становить однозначну більшість. Додатково можуть бути включені етнічні території, що є історичними, прилягають до основних виділених і мають достатньо активні історичні міста, тісно пов'язані з цими територіями, чи такі великі міста є в основній виділеній території.

2) Приєднання історичних частин країн, що були штучно виділені з етнічних територій під час здобуття незалежності країни, і в яких тепер ведеться активна боротьба за приєднання до своїх національних держав.

3) Приєднання історичних етнічних територій, що входять до складу імперій, котрі розпадаються, чи інших країн з активними джерелами нестабільності за відсутності колективних регіональних гарантій непорушності кордонів чи за умови активної боротьби корінних меншин проти дискримінації. Крім того (за винятком територій з дуже потужними етнічними

центрами), приєднувані території мають бути територіально суміжними з основними державами. Межі формуються аналогічно до 1 варіанту, проте приєднуються лише ті частини території (за адміністративними границями), де існує відповідна етнічна більшість, яка в XX столітті активно виявляла прагнення до возз'єднання. Якщо частина етнічних територій вже державного етносу належить іншій національній державі, яка є достатньо стабільною, здатна забезпечити нормальні умови розвитку етнічних меншин і тісний зв'язок їх з національною державою свого етносу, а також має сильну регіональну систему непорушності кордонів, то зміна етнополітичних меж не передбачається.

II. Території, в основному населені малочисельними етносами переважно на своїх історичних землях чи етносами, що перебувають у стадії формування. Прогнозні тенденції:

1) Межі етнополітичних утворень залишаються незмінними у випадках, коли вони переважно збігаються з етнічними межами чи з великими природними розділювачами (море, великі ріки й озера, хребти), причому останнє — за умови достатньої етнічної спорідненості відділеної частини етносу з оточенням для можливого влиття в єдину націю чи за наявності достатньо великих і активних центрів для формування окремої нації.

2) В єдине утворення може об'єднуватися група етнічно споріднених етносів, що історично не мали власних держав і не мають достатніх умов для формування повноцінних незалежних держав (малочисельність, некомпактність, етнокультурна неконсолідованість, повна економічна залежність від сусідів, відсутність деяких з основних соціальних верств), території яких тісно пов'язані географічно, історично, економічно і між якими нема стійких історичних антагонізмів. Зокрема, некомпактністю може бути розсіяність і неприв'язаність до певної території. В новоутворюваній державі має бути єдиний великий культурний і економічний центр тяжіння. Етнополітичні межі формуються на підставі адміністративних меж (якщо вони переважно збігаються з етнічними), географічних ліній розділу, історичних меж (кордонів колишніх держав, якщо вони в основному збігаються з етнічними), економічно-культурно-комунікаційних меж зон тяжіння.

3) Достатньо сформовані етноси, які можуть створити повноцінну державу, виділяються в окремі утворення, якщо існує хоча б одне активне джерело етнічної сепарації в теперішній державі. В окремі утворення виділяються етноси, які в минулому вже мали власні держави чи які мають достатню соціальну структуру, однозначно мовно й культурно ідентифікуються, мають економічні та комунікаційні умови, достатні для функціонування держави. Межі цих утворень формуються як і у варіанті 2, але з більшим акцентуванням етнічних та історичних меж. До цих утворень в окремих випадках можуть приєднуватися малочисельні споріднені неан-

тагоністичні етноси, що є недостатньо сформованими чи не мають можливостей сформувати окремі етнодержавні структури.

4) Існуючі держави розпадаються, якщо вони не можуть бути консolidовані в єдину державу відповідно до 2 варіанту і якщо в них є достатньо активні центри сепарації чи потенційні економічні або географічні сепараційні підстави (природні багатства, розділеність), чи великі етнологенетичні, культурні або історичні відмінності. Розпадаються також теперішні держави, з яких виділяються нові держави відповідно до 2 варіанту. Розпадаються й держави з кордонами, що не відповідають етнічним межах, і в яких є джерела напруженості чи етнічні антагонізми хоча б середнього рівня. Об'єднуватися можуть етнічно однакові частини різних держав, що розпадаються (чи етнічна частина держави, що розпадається, приєднується до рівноетнічного державного утворення), якщо в цьому етносі є активний консolidаційний рух або між частинами немає значних природних меж та приблизно рівноцінних культурно-економічних центрів, або такі центри взаємно доповнюють одне одного.

III. Колонізовані території, на яких корінне населення переважно асимільовано, витіснено чи знищено. Прогнозні тенденції:

1) На окремі етнодержавні утворення розпадаються великі держави, на території яких існують хоча б кілька великих культурно-економічно-комунікаційних центрів тяжіння чи окремі частини яких суттєво відрізняються колонізаційно-етнічно чи культурно-історично. Відповідні частини стають новими етнодержавними утвореннями. Їхні межі формуються на підставі етнічних та адміністративних меж, меж територій корінних етносів, зон тяжіння, природних географічних розділювачів, історичних меж. Відповідно до цього можуть об'єднуватися й адміністративні одиниці. Процеси формування нових етнодержавних утворень супроводжуються процесами формування нових етносів (чи протоетносів) у цих утвореннях. У формуванні нових етносів на колонізованих територіях найбільше значення має етнічний склад колонізуючого населення, культурні особливості корінного населення та нові культурні особливості соціуму, консolidованого спільною територією, економічними й історичними чинниками. Важливим стимулом для консolidації населення певної території та створення на ній окремого етнополітичного утворення можуть стати спільні соціально-економічні інтереси, що суперечать інтересам більшості населення теперішньої країни. Проте необхідною умовою цього має бути існування хоча б мінімальних етнокультурних підстав для відокремлення.

2) Середні держави можуть розпадатися, якщо немає активного процесу їх консolidації в єдину націю та за наявності умов, аналогічних до 1 варіанту. Можлива також сепарація територій з переважно корінними етносами, якщо вони достатньо чисельні й мають історично державні прецеденти. Досить ймовірними можуть бути процеси успадкування новими етносами

культурно-історичних надбань корінних народів. Це, з одного боку, призводить до зміцнення таких держав, а з другого — до можливого відокремлення території з іншою історично-культурною основою.

3) Невеликі держави є достатньо стійкими стосовно етнотериторіальних змін. Ці зміни можливі лише за наявності глибоких етнічних суперечностей, що періодично переходять у відкриті конфлікти. Об'єднання невеликих держав малоімовірне, позаяк за час їх існування сформувалися власні владні еліти, яким зовсім не вигідне таке об'єднання. Крім того, дедалі більше виділяються історично-культурні особливості населення цих країн, внаслідок чого виникають і зміцнюються нові етноси. Інтеграційні процеси активно проявляються в економічній сфері та у формуванні регіональних політичних союзів, що не зачіпає етнокультурної сфери й не веде до суттєвого обмеження суверенітету у внутрішніх проблемах.

Для початку ескізно окреслимо переваги синергетики, яка на протидію моделям лінійного розвитку етносів пропонує звернути увагу на нелінійність процесів розвитку і, відповідно, на такі особливості керування розвитком, коли порядок виникає із хаосу; а також існують «біфуркації», що відкривають безліч можливих шляхів розвитку без видимої можливості навіть ймовірного прогнозу майбутньої траєкторії розвитку. Оскільки в точках біфуркації малі керуючі впливи можуть викликати великі наслідки, то ми втрачаємо можливість віднаходити універсальні закономірності розвитку в їх класичному сенсі. Іншими словами це означає, що центри управління розвитком людини і суспільства втратили свою принципову екстернальність і стали засадничо інтернальними.

В той же час людина та суспільство як складні системи є відпочатково відкритими, нестабільними, невірноваженими, нелінійними системами при тому, що лінійність, стабільність, врівноваженість виявляються нетривалими моментами цієї нестабільності та нерівномірності. Методологічна парадигма синергетики проголошує врівноваженість відносною і динамічною, а абсолютну врівноваженість — тупиком розвитку. Динаміка живих систем передбачає таке співвідношення стійкості і нестійкості, яке дозволяє «жити» системі за рахунок постійних енергоінформаційних обмінів з довкіллям.

Таке бачення людського суспільства як складної, відкритої, еволюціонуючої системи, в якій хаос, випадковість, дезорганізація є не руйнівними чинниками, а швидше конструктивними, змушує переосмислити традиційні схеми управління системою, вивести ефективні правила організації порядку із хаосу.

Якщо людина древніх цивілізацій проходила в своєму житті через одну точку біфуркації в період ініціації, а періоди життя до і після ініціації жорстко регаментувались ритуалами, звичаями і т. ін., то для сучасної людини співвідношення періодів стабільного і неурівноваженого, «кризового» роз-

витку змінилось на користь періодів нестабільності. Аналіз праць з вікової психології засвідчує, що сума часу, яка відповідає віковим кризам вже перевершує суму років періодів стабільності. Тенденція до «розповзання» нестабільності на весь період життя людини від народження до смерті об'єктивно спричинена ускладненням психологічної організації людей постіндустріального суспільства від покоління до покоління: чим більш складна система, тим вона нестабільніша, або інакше — чим складніша система, тим більший час її кризового розвитку порівняно з часом стабільного розвитку.

Ідеї синергетики вже проникли в сучасні психологічні дослідження, наприклад, при вивченні взаємовідносин невірноважених станів з психічними процесами і психічними властивостями було показано, що невірноважені стани обумовлюють широкий діапазон проявів психічних процесів, поділяючи однакову динаміку останніх в сторону стабілізації і високої продуктивності діяльності — або ж знижуючи характеристики та зменшуючи продуктивність. Невірноважені стани основних модальностей мають близький рівень фізіологічної реактивності, відрізняючись в основному особливостями проявів і дисперсією показників психічних процесів.

Дослідження впливу психологічних властивостей на невірноважені стани дозволило виявити таке: загальні властивості темпераменту (емоційність, активність і темп) впливають на психічні стани, виділяючи типові картини феноменологічних проявів станів. Ці відмінності особливо показові при актуалізації врівноважених та негативних невірноважених станів. При позитивно окрашених невірноважених станах відбувається зближення характеристик станів у осіб з різною вираженістю характеристик темпераменту. Тобто стани, що мають високий енергетичний рівень, нівелюють вплив властивостей темпераменту. Тоді як при переживаннях відносно врівноважених станів і станів з низьким енергетичним рівнем ці відмінності демонстративні. У свою чергу властивості особистості визначають міру нестійкості, а також характер динаміки невірноважених станів, що виникають у перебігу невірноважених процесів. Основний вплив властивостей особистості спостерігається у моменти найбільших дисперсій між амплітудами фазових процесів від негативних невірноважених станів до позитивних невірноважених. Іншими словами, вплив психічних властивостей особистості найбільше виявляється в точках найвищої нестійкості психічних станів незалежно від знаку станів. Динаміка змін невірноважених станів у період їхньої найбільшої нестійкості відбувається з опорою на сформовані властивості особистості, а з іншого боку властивості особистості ніби «задають» діапазон змін станів, визначаючи амплітуду останніх. Стійкі властивості особистості, наприклад, самоконтроль, як вольова властивість особистості, актуалізує свій вплив на стан тільки у важких ситуаціях, диференціюючи динамічні особливості невірноважених станів залежно від рівня сформованості цієї властивості. В звичайних ситуаціях особи з низь-

ким самоконтролем характеризуються більшою продуктивністю психічних процесів (останні вважаються складовими елементами структури станів), протилежна картина характерна для напружених умов, де ефективні особи з високим самоконтролем.

У невірноважених психічних станах число кореляцій особистісних факторів з психічними процесами збільшується у чотири рази, з фізіологічними характеристиками — у два рази, з поведінковими показниками — у шість разів. Тобто, якраз ці сторони невірноважених станів зазнають найбільшого впливу з боку особистісних властивостей. Так серед показників психічних процесів до таких сторін належать відчуття, уява, емоції, вольові процеси. З боку фізіологічних характеристик — тонус м'язів, кординація рухів, рухова активність, показники дихання. Переживання змінюються за шкалами: сум — оптимістичність, сонливість — бадьорість; поведінка за шкалами: послідовність — непослідовність, обдуманість — необдуманість, адекватність — неадекватність, стійкість — нестійкість. Іншими словами, впливу особистісних факторів найбільше піддаються сенсорно-перцептивні та емоційно вольові процеси, рухово-м'язові прояви, характеристики емоційно окрашених переживань та поведінки. Дослідженням нестійких психічних станів показано, що структурно-функціональна організація нестійких станів диференціюється залежно від тривалості і модальності станів та їх енергетичного рівня. Якщо функцією тривалих невірноважених станів (сум, втома, печаль, туга, нудьга і т. ін.) є формування інформаційних моделей (новоутворень), то короткотривалі стани (гнів, радість, злість, обурення, захоплення тощо) пов'язані з високим рівнем психічної активності, забезпечують швидке вирішення виниклої ситуації і досягнення мети поведінковими засобами. Функцією позитивних невірноважених станів є оптимізація поведінки. У свою чергу негативні невірноважені стани активують рефлексивні процеси: інтелектуальні функції і пошукову поведінку, направлену на подолання незворотніх ситуацій. У випадку неможливості швидкого вирішення проблеми, людина занурюється в переживання, під час яких відбувається зниження рівня психічної активності. Ще більш продуктивним має бути застосування синергетики в області соціально-психологічних процесів. Концептуальне поле синергетики дозволяє доповнити теоретичні підходи, орієнтовані на вивчення врівноважених суспільних систем; синергетика дозволяє вивчати системи, яким притаманні як еволюційні, так і біфуркаційні шляхи розвитку. Стадії розвитку в «каналах еволюції» змінюють катастрофи в «точках біфуркації», де відбувається розпад підсистем, що вичерпали потенції інерційного розвитку. При розгляді структурних рівнів розвитку людини як підсистем великої суспільної системи було виявлено загальні й особливі функції структурних рівнів, їхню ієрархічну організацію та горизонтальну координацію управлінських функцій.

За своїми сутнісними характеристиками розвиток людини детермінований як «знизу», так і «зверху».

Поряд з біологічною преформованістю, яка задана історією розвитку матеріального світу, вже на стадії зародження організму в акті зачаття відбувається зустрічна духовна преформація останнього: таким чином задається багатство потенцій розвитку, які містяться на кожному з рівнів розвитку у згорнутому вигляді.

Синхронне та діахронне (горизонтальне та вертикальне) управління відбувається з оглядом на те, що кожен з рівнів є деякою суперпозицією онто-, філо-, та культурогенезу, тобто може бути розглянутим з точки зору систем більшого масштабу, в яких те, що раніше виглядало як чисто зовнішнє, виявилось «внутрішнім».

Накладання на періоди внутрішньої нестабільності нестабільності зовнішньої, соціально-політичної може перетворити життя людини у суцільний «екстремум», позбавивши навіть «законних» інерційних періодів — дитинства і старості.

Позаяк життя і доля сучасної людини є «перманентною біфуркацією», то стає нормою екстремальний стан індивідуальної долі, а інерційність має відтінок небажаної аномалії, свідченням слабкості енерго-інформаційного забезпечення. У такому випадку побудова моделей розвитку, які б ураховували лінійно-нелінійні або, навпаки, нелінійно-лінійні закономірності розвитку, значно полегшить розуміння процесів керування розвитком людини і суспільства. Нагадаємо, що моделювання є «науковим методом вивчення систем засобами побудови їх моделей, які б зберігали деякі особливості предмету дослідження, і вивчення функціонування моделей з переносом отриманих даних на предмет дослідження».

Слід зазначити, що пропонований підхід не є черговою втечею у метафори і не є перодяганням психології у модну природничо-наукову термінологію: маємо тут справу з елегантною можливістю синтезу феноменологічного та категоріального знання про психіку і суспільство.

Якщо традиційні теорії розглядають розвиток як процес переходу від одного порядку до іншого, то синергетика розглядає розвиток як багаторазове і закономірне чергування порядку і хаосу. А якщо розвиток є закономірне чергування порядку і хаосу, то це означає, що хаос має творчі потенції народжувати новий порядок. Таке народження нового порядку має спонтанний характер і тому синергетику вважають теорією самоорганізації і самоуправління.

Розвиток сучасної цивілізаційної системи відбувається у сфері дії деяких атракторів, тобто в деякій обмеженій області тяжіння одного зі стабільних чи квазістабільних станів системи (Схід — Захід). Під впливом деяких обставин (наприклад, подій 11 вересня 2001 р.) стан системи стає несумісним з даним атрактором і він може бути дезактуалізованим за ра-

хунок втрати того стану, який визначає область «притягування». У таких випадках система відносно швидко переходить у відносно новий аттрактор. Означена перебудова системи і називається катастрофою або біфуркацією.

В умовах катастрофи система може практично втратити «пам'ять», а це означає, що подальша доля системи мало залежить від характеру її попереднього розвитку. Превалюючи роль починають відігравати ті стохастичні фактори, дії яких підлягає система у період біфуркаційних перебудов.

Розвиток людства є рух до деякого глобального аттрактора чи суператтрактора, до деякого ідеалу розвитку і саморозвитку.

Прямуювання системи до суператтрактора обумовлено її прагненням до максимальної стійкості. Прагнення до стійкості може проявлятися як прагнення до мети, але може бути ніяк не пов'язаним з метою.

Суператтрактор — межа самоорганізації системи і є результатом свідомої діяльності людини. З іншого боку суператтрактор постає як результат реалізації загальнолюдського ідеалу людського розвитку і є наслідком диференціації та інтеграції ідеалів різних культур і народів.

Синергетика своєрідним чином поєднує індивідуальний та цивілізаційний розвиток, забезпечує коеволюцію матеріального і духовного, душі і тіла.

Якщо у стійкому режимі саморозвитку системи її динаміка детермінована, і всі майбутні стани визначаються найближчим минулим, то біля точки біфуркації система поводить себе непередбачувано. Важливу роль починають відігравати випадковості, другорядні фактори. Вплив незначних «дрібниць» може досягти колосальних масштабів — їх більше нічого не стримує, система втрачає властивість авторегулювання.

На щастя не тільки дрібниці але й добре продумана система управлінських впливів може відіграти роль того фактору, котрий визначить рух системи в напрямку обраного сценарію розвитку. А тоді вступає в дію ще одна особливість дисипативних систем, передбачених теорією: починаючи з деякого рівня режим руху системи стане стійким — система набуває властивості аттрактора. В режимі атракції випадкові відхилення автоматично придушуються, система рухається по обраній траєкторії. В цьому стані, очевидно, вже не минуле, а майбутнє визначає динаміку системи.

Тому при моделюванні системи, яка проходить точку біфуркації, кризи, важливо таким чином підібрати комплекс параметрів порядку, щоб з їх допомогою можна було визначити раціональну програму управлінських впливів.

Принципова відмінність синергетичної методології управління саморозвитком від класичної полягає у тому, що класичний принцип «свобода є усвідомлена необхідність» міняється на інший — «свобода — це усвідомлене право і відповідальність вибору».

Отже, синергетика як наука про самоорганізацію і самоуправління вивчає складні системи в умовах нестійкої рівноваги або динаміку їх самоорганізації поблизу точок біфуркації, де незначна управлінська дія призводить до значних і непередбачуваних наслідків для системи. Синергетика стає новим світобаченням та інструментом між- та наддисциплінарного пізнання. Синергетика здатна задати культурно-історичні конфігурації індивідуального та загальнолюдського суператрактора Сходу і Заходу.

Таким чином, синергетика надає можливості теоретико-експериментальної верифікації, вивчення, перетворення і переосмислення окцидентальних і орієнтальних чинників через призму індивідуальної та етнічної психології українського народу; наукового обґрунтування психофізіологічних (функціональна асиметрія мозку) та соціально-психологічних (землеробство і скотарство як провідні діяльності на певних історичних циклах) системоутворюючих чинників етногенезу. Результатом такого вивчення може бути підтвердження або спростування українського месіанізму у формі «Золотих Воріт Сходу і Заходу».

У наші дні людство переживає гостру фазу процесу зіткнення орієнтальної та окцидентальної цивілізацій. Україна, перебуваючи у зоні біфуркаційних процесів, має історико-психологічні підстави стати каталізатором глобального проекту синтезу Сходу та Заходу, зіграти роль загальнолюдського суператрактора віртуальної перспективи, здатної задати новий образ світобудови на виході із точки біфуркації.

СПРОБА ПРОГНОЗУ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Визначити початок і кінець людської цивілізації неодноразово намагалися теологи, філософи та науковці. Згадаймо, приміром, християнську концепцію часу, яка ґрунтується на юдейській теорії про розподіл часу за днями творіння: час існування світу порівнювався з тижнем його творення. Оскільки тисяча років для Бога «немов день той вчорашній, що проминув» (Книга Псалмів, 90: 4), тобто як один день, то шість днів творення світу відповідають шести тисячоліттям, по завершенні яких скінчиться земна історія. Шосте тисячоліття існування світу вважали часом його глибокої старості. У сьомий день Бог відпочивав, і в сьомому тисячолітті він відпочиватиме. Оскільки вважалося, що наступний день починався з вечора, то, відповідно, восьма тисяча років мала початися з влади антихриста. Зі світанком восьмого дня Син прийде на Суд. Таким чином, точна дата кінця світу, вирахована християнськими теологами, припадала на 7000 рік з дня створення світу — 1492 рік від народження Христа.

Вирахувавши число грецького імені Христа ($X = 600$; $P = 100$; $I = 10$; $z = 200$; $T = 300$; $O = 70$; $z = 200$; сума — 1480), вважали, що у 6980 році (1472 р. н. е.) повинна була зникнути християнська віра. Наступні двадцять років мали бути роками беззаконня, оскільки в цей час на землю мав прийти антихрист. На основі деяких апокрифічних текстів вираховували не тільки рік, а й місяць і навіть день приходу кінця світу. Апокаліпсис мав настати 21 березня 1492 року, у п'ятницю.

Незважаючи на певну штучність та малу прогностичну спроможність не лише вищенаведеної, а й більшості існуючих філософських чи наукових футурологічних теорій, не варто обминати увагою їхній потужний вплив на соціально-психологічний стан суспільства: можна сприймати чи не сприймати передбачення сучасних учених про вичерпання земних ресурсів через 500 років, але таке передбачення мобілізує людство як на пошуки додаткових джерел енергії, так і на економне її використання.

Аналіз сучасної політичної ситуації та історичних закономірностей формування етносів національних держав дозволяє відповісти на запитання трендів етнічних змін. Для прогнозування змін на етнічній карті треба виділити основні загальні чинники, які спричиняють і спрямовують геополітичні тенденції. Передусім необхідно прийняти певну концепцію щодо напрямку глобальних процесів, які очікуються у XXI столітті. Сучасні дослідники вбачають чотири основні засади процесів глобалізації:

- 1) Усі процеси в світі мають початок і кінець. Наслідком цього має бути апокаліптичне завершення етнічної історії. Есхатологія загалом і християнська есхатологія, якою ми керуємося передусім, не дає ні конкретної форми, ні конкретної часово-просторової прив'язки апокаліптичного процесу. Оче-

видно, ми не можемо досягнути, наскільки тотальним буде знищення старого світу, наскільки радикальними будуть зміни і в яких сферах це насамперед проявиться. Зокрема, цілком можливо, не йдеться про повне фізичне знищення світу, а про докорінну зміну його духовних основ. Можливо, докорінність і руйнівність змін залежить від духовного рівня людства та сили позитивного начала в його діяльності. Це повністю відповідає призначенню пророцтв у християнстві. Згадаймо хоча б пророка Йону, пророцтво якого щодо загибелі Ніневії не збулося, оскільки ніневітяни послухалися пророка й покаялися за свої гріхи. В будь-якому випадку, висновки про апокаліптичні витoki сучасної цивілізації мають не лише теологічні, а й науково-історичні підстави. Тому передапокаліптичні ознаки й аналогії задають напрям і властивості глобальних процесів, зокрема геополітичних.

2) Політичні, економічні та культурні процеси в світі не містять у собі того, що задає їх спрямованість. Напрямок цих процесів, як і тривала та стійка координація дій людей, задається ідеями, що формуються на інформаційному рівні. Тому конкретні ідеології в конкретних частинах світу та спричинені ними геополітичні процеси є наслідком взаємодії (точніше, суперництва) основних духовних систем. Різні духовні системи, що є системами взаємодії людей і народів зі сферою духовного, передбачають не лише різні, часто антагоністичні, форми такої взаємодії, але й зв'язок з різними, зокрема протилежними між собою, основами цієї сфери. Крім того, основні сучасні духовні системи відповідають різним етапам духовного розвитку людства. Взаємодія духовних систем, основами яких є релігійні системи, виявляється у взаємодії морально-етичних принципів, культур і цивілізацій. Разом з тим, у процесах і суперечностях міжнародної політики проявляється й боротьба ідей, що безпосередньо пов'язані з різними системами.

3) Матеріальною складовою рушійних сил геополітичних процесів є боротьба за ресурси. Ресурси Землі (мінеральні, аграрні, енергетичні, водні, комунікаційні, територіальні тощо) розподілені нерівномірно, до них різні умови доступу, вони використовуються нерівномірно в часі й, що найважливіше, розподіл ресурсів зовсім не відповідає розподілу населення. Тому переважна частина ресурсів зосереджена на малозаселених територіях, населення яких не потребує швидкого їх використання. Проте на це претендує населення інших, густозаселених територій, причому між різними територіальними та соціальними групами густозаселених місцевостей існує активна та жорстка конкуренція щодо цього. Боротьба за ресурси була одним з основних геополітичних чинників протягом усієї історії людства. Проте тепер, очевидно, розпочався новий етап цієї боротьби, пов'язаний з безпосередньою загрозою виснаження багатьох важливих ресурсів, відсутністю вільних територій на суші, дедалі негативнішим впливом вичерпання ресурсів та інших результатів людської діяльності на рівновагу природних процесів, що несе очевидну загрозу глобальних катаклізмів.

Це зумовлює необхідність глобального регулювання споживання ресурсів. Проте різні геополітичні сили зацікавлені в різних правилах і нормах такого регулювання.

4) Історія людства є передусім історією народів, а основним результатом діяльності народів є їхні культури. Хоча культури народів інтенсивно взаємодіють, вони не містять внутрішніх джерел взаємного антагонізму. Культури народів не борються між собою, а, взаємно доповнюючи одна одну, становлять основний здобуток світової цивілізації. Оскільки основою народу є його культура й між культурами народів немає антагонізму, антагоністичні стосунки не є невідворотною особливістю взаємодії народів. Найліпші умови розвитку культури одного народу не лише не суперечать найліпшим умовам для розвитку іншого народу, але й сприяють їм. Перехід від боротьби до співробітництва вказує на новий рівень національно-культурної зрілості народів. У таких умовах виникає можливість суттєвого наближення до одночасно оптимальних умов розвитку всіх народів. Політично такі умови можуть бути реалізовані лише в незалежних національних державах (причому національні держави розглядаємо не як етнічно цілком однорідні, а як такі, що ґрунтуються на національній культурі певного народу). Процес становлення незалежних національних держав є основним процесом, що формував політичну карту світу XX століття й продовжуватиме формувати політичну карту в XXI столітті.

Чи має психологія належні підстави долучитися до розроблення футурологічних сценаріїв розвитку земної цивілізації? Ми ствердно відповідаємо на це питання. У ході виконання науково-дослідницької роботи з проблеми «Вивчення взаємодії онто-, філо- та культурогенетичних детермінант психіки людини» (державний реєстраційний номер 0100U000093) нами проголошено положення про те, що закономірності людського онтогенезу можуть слугувати ключем до віднайдення закономірностей розвитку людської цивілізації. На чому ґрунтується ця гіпотеза?

Для з'ясування взаємозв'язку на рівні системних закономірностей між онто- і культурогенезом почнемо з ключового для онтопсихології поняття особистості. Вважають, що відмінність поняття «особистість» від поняття «людина» полягає у тому, що «людина» є родовим поняттям, а «особистість» — індивідуальним, а від «індивіда» «особистість», у свою чергу, відрізняється тим, що є його особливою якістю, але не вродженою, не іманентною, а такою, що формується в результаті оволодіння індивідом певним культурним змістом; інакше кажучи, індивідом людина народжується і залишається ним незалежно від соціальних і культурних умов існування, а особистістю вона стає — або не стає — залежно від потреб соціокультурного середовища та її власної активності. Свого часу ми вже висловлювали незгоду із твердженням про те, що індивідом людина народжується. Насправді, щоб новонароджене дитя стало індивідом, має пройти порівняно тривалий період

індивідуації, що охоплює кризу новонародженості, яка триває приблизно один місяць і пов'язана з переходом організму дитини від паразитарного типу існування у материнській утробі до фізично самостійного, але фізіологічно залежного від опіки з боку дорослих, насамперед матері, функціонування. Індивід постає на верхній межі періоду літичного (стабільного) розвитку організму. Якщо для нижньої межі цього періоду (вихід із кризи новонародженості) характерні досягнення дитиною первісної ваги, з якою вона народилася, поява зорового та слухового зосередження, комплексу поживлення, первинна адаптація до навколишнього світу тощо, то згодом відбувається надзвичайно інтенсивний розвиток сенсорних систем організму, виникає акт хапання — перша організована, цілеспрямована дія. Індивід постає як результат кризи одного року. Замість попереднього повного симбіозу, злиття дитини і дорослого з'являються двоє — дитина й дорослий. Таким чином, вихід із кризи першого року є початком літичного періоду індивідного розвитку — плавних, тривалих змін, народження індивідного «порядку» з організмового «хаосу».

У віковому аспекті пропонований набір шести якісних рівнів розвитку людини може бути зіставлений з відомими віковими кризами та стадіями стабільного розвитку. Поява кожної нової якості людини є результатом певної кризи, що породжує якісно своєрідний спосіб інтеграції сутнісних складових психічного, дає поштовх до нової диференціації, що й призводить згодом до нової кризи і необхідності інтеграції на нових засадах. Так, виокремлення людини як *організму* пов'язане з кризою народження, розривом симбіозу з організмом матері, становленням власних органічних систем та перших тілесно-поведінкових форм самостійності. Незважаючи на те, що розвиток людського організму проходить практично через усі вікові періоди, своєї якісної своєрідності тіло набуває вже перед настанням кризи немовляти (11-18 місяців), коли відбувається синтез людського тіла як «знаряддя знарядь».

Стадія індивідного розвитку проходить через раннє дитинство (до 3 років) та дошкільний вік, набуваючи якісного оформлення в результаті кризи дитинства. Тут відбувається остаточне розчленування для дитини предметного і соціального середовища, переживання психофізіологічних станів у формі бажань, прагнень тощо. Криза дитинства (5,5-7,5 років), завершуючи індивідний етап розвитку дитини, стає водночас початком особистісного етапу, входженням у відповідальне соціальне життя, яке вимагає певних форм соціальної зрілості.

На цьому етапі починається інтенсивний розвиток пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, формування навчальної діяльності. Особистісна інтеграція завершується кризою юності (17-21 рік), що виявляється початком становлення авторського підходу до визначення і реалізації свого власного погляду на життя і на вибір індивідуального способу життя. По-

чаток рівня *суб'єктності* вбачається у формуванні реальних життєвих планів, активному освоєнні професійної діяльності, соціальної ролі дорослого, пошуку супутника життя.

Найактивніше суб'єктність людини розвивається в період молодості (19-28 років) — період активного соціального і професійного розвитку, коли відбувається пізнання себе в професійних ролях, переборенні життєвих труднощів. Завершення формування людської суб'єктності й початок формування *індивідуальності*, як правило, припадають на кризу молодості (27-33 роки), коли приходить усвідомлення необхідності подальшого професійного, соціального та особистісного зростання, подолання професійно-рольових та політичних домінацій покоління. На етапі дорослості (32-42 роки) відбувається набуття людиною культурно-історичної повноти через співучасть у культурному і соціальному будівництві людської спільноти.

Людина духовна народжується в результаті кризи дорослості (38-45 років). Відбувається пошук нового — духового — сенсу життя, в результаті чого витворюється новий образ «Я», переосмислюється мета життя, коригуються всі вектори власної життєдіяльності. В разі успішного виходу з кризи людина має всі шанси реалізувати власну соборність. За сприятливих зовнішніх (соціальне середовище) та внутрішніх (особистісні якості, що сприяють продовженню інтелектуального розвитку) обставин виникають необхідні умови для розвитку синтезованого інтелекту і мудрості.

Вивчення періодів людського життя від народження до смерті не є абсолютно новою темою в психології. Широко відомою є, наприклад, монографія Е. Еріксона, в якій описано вісім основних періодів життя людини, які здебільшого збігаються з: 1) першим роком життя дитини (оральна фаза); 2) 2-3-м роками життя (анальна фаза); 3) 4-5-м роками (ініціативність, почуття вини); 4) 6-11-м роками (латентна фаза, «вміння-неповноцінність»); 5) 12-18-м роками (ідентифікація особистості й плутання ролей); 6) періодом від початку юності до початку середнього віку («близькість-самотність»); 7) зрілим віком («загальнолюдськість-самопоглиненість»); 8) старістю («цілісність-безнадійність»).

Крім надмірної перенасиченості фрейдистськими метафорами, недостатньої опрацьованості періодів життя, що йдуть за повноліттям (18 років), згадана періодизація має ще й інші недоліки, які не дають змоги беззапечно та відповідально застосовувати її у психолого-педагогічній практиці.

Вважаємо за необхідне згадати також учення Юнга про періоди розвитку людини, джерела трансформації та розвитку «психічної субстанції», якою є сама людина, з характерним для неї психічним способом буття. Для Юнга «людина — це психічний процес, що підлягає контролю або управлінню лише незначною мірою». У психічному житті людини Юнг виділяє: 1) дитинство; 2) отрочество; 3) підлітковий вік; 4) юність; 5) молодість; 6) дорослість; 7) старіння і 8) старість. Початок дорослості ділить життя людини

на два основних періоди. Критерієм поділу є параметр екстравертованості-інтравертованості. Якщо у першому періоді життя людини переважають екстравертні настанови, то у другому періоді людина занурюється у свій внутрішній світ, прагне досягнути своє справжнє призначення, усвідомити свою сутність, тобто стає інтровертом.

Юнг вважає, що саме досягнення людиною її істинної сутності і є метою духовного розвитку. Тому людина повинна вибудовувати себе згідно із законом неповторності власної унікальної самості наперекір тиску конвенцій, суспільних шаблонів і т. ін. Людина повинна переборювати власну дезінтегрованість, не бути конгломератом психічних змістів різних рівнів психічного буття.

Слідом за Юнгом можемо сказати, що новонароджена істота вже є людиною, але ми наголошуємо, що вона ще не є індивідом (тобто ще не може репрезентувати людський рід), бо її поведінка детермінується інстинктивними, архетиповими способами функціонування, тому цей рівень функціонування ми називаємо організовим. Ми також поділяємо погляди Юнга і його послідовників відносно того, що вже на організовому рівні дитина має початковий, дифузний рівень Самості, преформовану здатність явитись світові як особистість, індивідуальність та універсальна сутність.

Новонароджена дитина не тільки акумулює впливи довкілля, вона сама інтенсивно впливає на оточення, особливо на батьків. Якщо новонароджена дитина поводить себе неадекватно та невимогливо стосовно власної матері, то це погіршує її шанси на успішну адаптацію у світі, якщо під адаптацією розуміти здатність людини в процесі зростання і розвитку впливати на зовнішній світ і керувати ним.

В міру того як дитина перестає відчувати, переживати симбіотичний зв'язок зі світом, втіленням якого є генералізований емоційний зв'язок матері й дитини, відбувається остаточний розрив незримої «пуповини», що продовжувала існувати після перерізання пуповини з плоті та крові, і дитина починає відчувати контури власної цілісності, виокремлює себе з довкілля. Коли завершується інтеграція людини як організму і виникає «організова цілісність», розпочинається нова диференціація, яка має на меті підготувати «індивіду» інтеграцію. В результаті виникають ендопсихічна та ектопсихічна системи, які об'єднують пам'ять, емоції та афекти (ендопсихіка), мислення, почуття, сенсорні та інтуїтивні процеси (ектопсихіка). Завдання першої половини життя людини, за К. Юнгом, — розвинути принаймні три з чотирьох (відчуття, мислення, почуття, інтуїція) ектопсихічні функції, оскільки процес диференціації й виділення домінуючих функцій добігає кінця на порозі юності, то на основі цього виникає той чи інший тип особистості.

Пізнавальні процеси, а найперше їх суб'єктивні компоненти (дифузні переживання недозволеного, несправедливого, чужого та ін.), стосуються роботи ендопсихічної системи. Результати діяльності цієї системи склада-

ють позасвідоме, куди потрапляють не тільки «тіньові» елементи особистості, а й, у тому випадку, коли особистість живе «нижче власного рівня», позитивні, соціально цінні та значимі для саморозвитку людини якості. Людина ніби боїться власної «висоти» і ховає власний потенціал у якнай-дальші куточки, ховає свої потенційні таланти і можливості.

Якщо особистість людини розвивається на широкому тлі культурно-історичного простору з його особливими етнічними, релігійними, філософськими цінностями, які свідомо чи несвідомо засвоюються людиною, породжуючи весь спектр, усе багатство особистісних новоутворень, то при переході на суб'єктний рівень, коли відбувається операціоналізація особистості, ототожнення себе з певною професією, особистість ніби звужується. Ті з новоутворень, які не були розвинені на суб'єктному рівні, формуються у своєрідні комплекси, що характеризуються своєрідним змістовим ядром та потужним енергетично-афективним потенціалом. Таким чином на рівні особистості до цього часу розрізнені інформаційні й енергетичні процеси поєднуються, утворюючи внутрішню напругу людського потенціалу. Якщо інформаційно-енергетичні комплекси нижчих рівнів розвитку людини (організмowego, індивідного) мають потужні енергетичні складові та слабкі інформаційні частини, то на рівні особистості енергетична й інформаційна складові єдиного енергоінформаційного утворення певним чином урівноважуються, а на наступних рівнях розвитку, особливо це стосується рівня індивідуальності та духовості, знову виникає дисбаланс, але цього разу на користь інформаційної складової.

Зазначені вище вікові маркери сутнісних рівнів розвитку людини не слід розуміти як такі, що встановлюють межі, визначають початок і кінець організмowego, індивідного, особистісного, суб'єктного та ін. рівнів розвитку. Насправді, як показав В. О. Татенко, приміром, трансформації людини як суб'єкта психічної активності відбуваються протягом усього її життя та завершуються настанням етапу інволюції.

На початковій стадії онтогенезу становлення людини як суб'єкта психічної активності пов'язується з «пробудженням» у пренатальному періоді специфічного суб'єктного пра-переживання (екзистенційної інтуїції) суб'єктного ядра людської самості, що залучає у розвиток механізм самозапитування і домінування такого психічного процесу як увага. Наступною «пробуджується» експірієтальна інтуїція суб'єктного ядра (здатність відчувати себе спадкоємцем і носієм певного психобіологічного та психосоціального досвіду), залучається у розвиток механізм самоаперцепції, актуалізується в ролі домінуючої така вища психічна функція як пам'ять.

Перехід до дошкільного етапу онтогенезу суб'єктності стимулюється загостренням внутрішньої суперечності «нагромадження нерелексованого досвіду», що стимулює «пробудження» рефлексивної інтуїції суб'єктного ядра (пра-здатність до самоідентифікації та саморозрізнення), включає

у розвиток механізм самооцінювання і висуває на місце домінуючої вищої психічної функції уяви.

В результаті загострення внутрішньої суперечності між вільною грою уяви і онтопсихічною готовністю дитини скеровувати цей процес у потрібне русло в молодшого школяра «пробуджується» актуальна інтуїція суб'єктного ядра (пра-схильність до виконання наперед визначеного, пра-спроможність практичного досягнення цілей і реалізації смислів), залучається у розвиток суб'єктний механізм самоактуалізації, набуває домінуючого значення воля як вища психічна функція.

У підлітковому віці здатність довільно діяти за зовнішнім зразком входить у суперечність з усвідомленням підлітком себе суб'єктом довільної активності, «пробуджує» віртуальну інтуїцію суб'єктного ядра (пра-сподівання на можливість відбутися і здійснитися у своїй людській іпостасі), спричиняє залучення у розвиток механізму самовизначення, надає домінуючу роль такій вищій психічній функції як мовлення.

Характерна для юнацького віку суперечність між прагненням до самовизначення, до самостійності у рішеннях і обмеженістю внутрішніх ресурсів, необхідних для їх реалізації, «пробуджує» наступну — потенціальну інтуїцію суб'єктного ядра (пра-турботу людини щодо наявності притаманних їй сил і можливостей, необхідних для здійснення індивідуального проекту особистого психічного життя), залучає у розвиток суб'єктний механізм самопотенціювання і домінування такої вищої психічної функції як мислення.

Головна суперечність розвитку людини на етапі повноліття виявляє себе у внутрішньому спротиві життєвій практиці визначення ззовні того, чого «слід чекати від майбутнього». Саме ця суперечність «пробуджує» інтенціальну інтуїцію суб'єктного ядра (онтопсихічне пра-передчуття людиною її місця й призначення у світі, пра-знання індивідуального «проекту» власного буття і пра-гону до його здійснення), стає внутрішнім поштовхом для залучення у розвиток механізму самопокладання та виокремлення в статусі домінуючої такої вищої психічної функції, як переживання.

Як відзначає В.О. Татенко, «досягнутий на момент повноліття рівень психічного розвитку робить можливою і необхідною внутрішню трансформацію генетичної («зворотної») логіки становлення індивіда як суб'єкта власного психічного життя у функціональну («пряму») логіку подальшого саморозгортання новоутворень суб'єктної активності. Проте завершеності й зрілості функціональна структура суб'єктності може набути лише в результаті її випробовування у різних видах «повнолітньої» діяльності, відпрацювання міжфункціональних зв'язків, що передбачає також певні уточнення і виправлення порушень, які нагромаджуються протягом усього попереднього розвитку».

Завершеність і зрілість функціональної структури суб'єктності традиційно асоціюється з мудрістю і креативним мисленням. Порівнявши їх, до-

ведеться визнати досить велику подібність між мудрістю й креативністю як результатом застосування інтелекту в теоретичній діяльності. Позаяк історично практична діяльність людини є більш ранньою і більш поширеною, ніж теоретична чи наукова; також довгий час не існувало розвинених інституцій передачі знань і вміння їх використовувати, тож останнє приходило з віком. У наш час суспільство створило досить ефективні технології розвитку як теоретичного, так і практичного інтелекту. Тому сучасна психолого-педагогічна наука має всі підстави ставити завдання вчити мудрості, плекати мудрість, позбавити її залежності від вікового чинника. Маємо пам'ятати, що дитина входить у світ своєю органічністю, чистою потенціальністю, незаданістю того чи іншого способу буття, і тому максимально невільною, «жертвою» зовнішньої та внутрішньої стимуляції. Вона має ще пройти довгий шлях, на якому відбуватиметься процес конвергенції природного й культурного начал і витворення людини духовної, що має першоосновою своєї самості Соборність — максимальну єдність за найбільшого розмаїття зовнішніх і внутрішніх складових людської психіки.

Таким чином, за своїми сутнісними характеристиками рівні розвитку людини — організм, індивид, особистість, суб'єкт, індивідуальність та духовість — детерміновані як «знизу», так і «зверху», як «ізсередини», так і «ззовні». Поряд із біологічною преформованістю, що задана історією розвитку матеріального світу, вже на стадії зародження організму в акті зачаття відбувається зустрічна духовна преформація останнього: таким чином задається багатство потенцій розвитку, які наявні на кожному з означених рівнів у згорнутому вигляді. Синхронне та діахронне (горизонтальне і вертикальне) управління відбувається з огляду на те, що кожен з рівнів є певною суперпозицією онто-, філо- та культурогенезу, тобто може бути розглянутий з точки зору систем більшого масштабу, в яких те, що раніше сприймалося як чисто зовнішнє, виявилось «внутрішнім».

Зупинімося детальніше на характеристиці складного взаємозв'язку порядку і безладдя (хаосу) в культурі, природі, суспільстві, психіці людини:

- хаос як засіб виходу системи на тенденцію самоструктуралізації відкритого нелінійного середовища;
- хаос як засіб синхронізації темпів еволюції підсистем усередині складної системи і, отже, засіб збереження її цілісності;
- балансування на межі хаосу як засіб підтримання складної організації (самоорганізована критичність);
- хаос як чинник пристосування до мінливих умов зовнішнього середовища;
- частка внутрішнього хаосу системи як необхідний додаток до зовнішнього управління, контролю, планування як засіб самоуправління складної системи;

- хаотичність, розкиданість, різноманітність елементів як основа досягнення їх єдності, організації (єдність через розмаїття як принцип теорії систем, порядок через хаос, порядок через шум, організуюча випадковість);
- випадання у хаос як спосіб виходу з еволюційного глухого кута;
- хаос як стимул, поштовх еволюції; спонтанність як життєвий порив;
- хаос як чинник оновлення складної організації.

Етимологічно й у міфологічних образах хаос позначував зяючу безодню, розверзту прірву, споконвічну темряву, глибинну нерозділеність і недиференційованість. В Оксфордському словнику англійської мови сказано, що слово «chaos» має грецьке походження й означає будь-яку обширну безодню, порожній простір, початковий стан всесвіту.

Таким чином, хаос — деякий віртуальний світ, клубок потенцій, безодня потаємних можливостей світу. Хаос — стихія, яка містить у собі нескінченну множинність форм, а порядок — реалізація, поява, опредметнення у бутті однієї або кількох із цих форм.

Міфологічний хаос багатообразний. Він може бути не тільки неприємним, тривожним і загрозливим, як щось деструктивне, пов'язане з хворобою, злочином, стихійним лихом, а й чимось конструктивним, виступати універсальним творчим принципом, що потенційно, у згорнутому вигляді, містить у собі всі форми становлення. А. Ф. Лосєв зауважував, що «антична думка рухалась у напрямі тих формул, які можна було б застосувати для характеристики Хаосу як принципу становлення. Почали зауважувати, що у хаосі міститься своєрідна єдність протилежностей: Хаос усе розкриває і все розгортає, всьому дає можливість вийти назовні; але водночас він усе поглинає, все нівелює, все ховає всередину. Образ Хаосу у вигляді дволикого Януса, що символізує собою творче начало, є у Овідія. Янус своєю власною рукою все відкриває і закриває, будучи ніби світовими дверима. Він може відкрити світ у всій його красі й може віддати на знищення». У такому випадку впорядкований світ, Космос, постає як реалізація небагатьох із неймовірної кількості потенцій, що перебувають у таїні первісної безодні, Хаосі.

Хаос у філософському сенсі — це безлад, протилежністю якого є порядок.

Хаос у фізичному сенсі не тотожний безладдю і не є протилежністю порядку. Хаос у складних системах найрізноманітнішого походження, які вивчаються в теорії хаосу і в теорії самоорганізації, завжди відносний. Він містить у собі відносну міру хаотичності й упорядкованості. Хаос певним чином організований. Він не є безструктурним. Це детермінований, або динамічний, хаос.

Хаос є необхідним для виходу складної системи на одну з можливих структур-атракторів у момент нестійкості цієї системи, тобто у точці біфуркації, початку розгалуження шляхів еволюції системи. Хаос лежить

в основі механізмів поєднання відносно простих структур у складні, механізмів узгодження їхньої коеволюції. У цьому випадку хаос стає засобом ускладнення організації та гармонізації темпів розвитку різних фрагментів складної структури. Хаос на мікрорівні необхідний для виникнення єдиного темпу розвитку системи завдяки синхронізації процесів у різних її підструктурах.

У контексті нашої праці важливо наголосити, що хаос може слугувати механізмом перемикання, зміни різних режимів розвитку системи, опосередковувати перехід від однієї відносно стійкої структури до іншої. Хаос замикає цикли взаємопереходу процесів диференціації-інтеграції, режиму спаду інтенсивності процесів і розтікання від центру (диференціації) й режиму зростання їхньої інтенсивності й стікання до центру (інтеграції), що протилежні за своєю суттю і взаємодоповнюють один одного. І складнодиференційована, і складноінтегрована структури приречені на розпад на висоті свого розвитку, тому хаос постає як засіб боротьби зі смертю системи. Мається на увазі, що хаос як засіб гармонізації складної структури, який з'єднує прості структури всередині складної, саме цей хаос має властивість поблизу точки граничного ускладнення системи перетворюватись на засіб спрощення й деградації системи. Ця властивість хаосу засвідчує його дуалістичну природу, глибоку спорідненість із міфологічним дволиким Янусом.

Знову повернімося до новонародженої дитини. Здається очевидним, що людина з'являється у світ обмеженою рамками тілесності. Подальший її розвиток можна умовно розглядати як певну траєкторію руху по спіралі, що має, скажімо, форму «равлика Паскаля» у полі дії атрактора тілесності. Скориставшись відображенням Пуанкаре, яке дає змогу зробити наочними траєкторії подібних ліній руху у багатовимірному просторі, використовуючи простори меншої розмірності, можна зобразити безперервну лінію розвитку у вигляді окремих, тобто дискретних, точок $x_1, x_2 \dots x_n$. Виявилось, що між отриманими таким чином послідовними точками x може існувати певна залежність. Наприклад, координата точки x_4 на четвертому витку спіралі може бути у a разів більшою, ніж на третьому витку. Ми вважаємо, що є достатньо підстав для припущення, що у випадку застосування відображення Пуанкаре до аналізу лінії життєвого шляху людини координати x_n можуть позначати кризові періоди розвитку людини, перехід від одного якісно своєрідного етапу психічного розвитку до іншого.

А чи існує і в чому полягає така залежність між згаданими координатами x , якщо вони належать до множини, котра задає роки життя конкретної людини?

Український психолог В.В. Клименко вважає, що така залежність є, і цю залежність можна виразити числами Фібоначчі та пропорцією «золотого перетину». Нагадаю, що ряд Фібоначчі має такий вигляд: 0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89 і т.д., де кожне наступне число є сумою двох попередніх.

В. В. Клименко наголошує, що йдеться про «прогресивні зміни в людині, яка *нормально народилась і нормально, природно розвивається*, яка не має спадкових хвороб і травм мозку». В іншому випадку матимемо спотворення числового ряду, порушення «божественної пропорції», «золотого ділення» x_n на x_{n+1} , що має завжди дорівнювати 0,618. Характеристики пропонованих періодів і точок біфуркації, що їх розділяють, числові значення яких отримано на основі ряду Фібоначчі, практично збігаються з межами періодів вікового розвитку, виділених нами емпіричним шляхом.

Особливість періодизації психічного розвитку на основі чисел Фібоначчі полягає у безглуздії з практичного боку, з огляду на смертність людини й скінченність людського існування, можливості вираховувати нескінченну кількість членів ряду.

У цій ситуації майже єдиним коректним застосуванням віднайденої закономірності з використанням всієї потужності ряду Фібоначчі може бути застосування її щодо єдиної у земній історії безсмертної людини — Ісуса Христа. Така процедура правомірна ще й з огляду на те, що християнська церква розглядається теологами як земне тіло Христа, а тому можемо розглядати і тлумачити «божественну пропорцію» та числа Фібоначчі, починаючи з 55, в аспекті поворотних віх історії християнства. Для початку окреслимо всі доступні на цей час для неспекулятивного аналізу члени ряду Фібоначчі. Ними, на нашу думку, можуть бути 55, 89, 144, 233, 377, 610, 987, 1597, 2584. З огляду на те, що християнське літочислення починається від народження Христа, вказані числа позначатимуть роки нашої доби.

Зазначимо, що історія християнства перших століть нашої доби досить погано документована, а тому сподіватися на точний збіг події й року, вирахованого з опорою на числа Фібоначчі, на початку нашої доби було б не зовсім доречно.

Нагадаємо, що раннє християнство мало суто єврейський характер, і перші кроки у своїй місіонерській діяльності Ісусові послідовники зробили в середовищі єврейства. Апостол Петро та брат Ісуса Яків намагалися переконати своїх співвітчизників-євреїв у Єрусалимі, що Ісус був месією, якого вони не впізнали. Першим, хто заявив, що послання Ісуса було вселенським, що він звертався до всього людства, а не тільки до євреїв, богообраного народу, був апостол Павло (близько 55 року нашої доби). Зробивши такий висновок (перша біфуркація в історії християнської церкви), Павло визнав за свій обов'язок понести Ісусове вчення до греків, римлян та інших язичників.

Друга біфуркація (89 рік) відбулася після єврейського повстання 66-73 років, жорстоко придушеного римлянами. Після цієї події євреї-християни перестали ходити до синагог, а подекуди їх перестали туди допускати. Так завершився період, у якому християни жили й мислили, дотримувались звичаїв та законів, що їх сучасники вважали суто єврейськими, включно з практикою обрізання, дотримання певних обмежень у їжі та культом Храму.

Якщо храмове розмежування відбулося досить безболісно, то розмежування, що ґрунтувалось на основах віри, проходило дуже гостро: виникали розбіжності стосовно того, як розуміти Ісуса та Його вчення. Ці розбіжності загострилися у другому столітті, що спричинило кризу авторитетів. Оскільки живих свідків Ісусових проповідей не залишилося, постало питання: якому з багатьох тлумачень учення вірити? Вихід було знайдено, коли близько 144 року (третя біфуркація) було укладено християнський канон — список книг, які склали Новий Заповіт. Приблизно у той самий час було опрацьовано стислий виклад основ віри — «Credo» («Вірую»), що відбивало спільний погляд церковної громади на суть віри і правило за духовний бар'єр, поставлений між цією громадою й іншими, в чомусь із нею не згодними. Певне відношення до аналізованої біфуркації має також виселення всіх євреїв з Єрусалиму у 138 році, що спричинило поширення євреями-християнами християнського віровчення у тогочасному світі.

З того часу і аж до наступної біфуркації (233 рік) незначні непорозуміння між християнами і їхніми сусідами-язичниками серйозно не загрожували релігії. Історик християнства Лінч зазначає: «Від Ісусової смерті й десь до року 248-го християни жили у відносному мирі, позначеному загальною нелюбов'ю та окремими ворожими діями з боку сусідів». Різниця у 15 років між датою, вказаною істориком, і вирахованою на основі чисел Фібоначчі здається нам не досить значною, тому що вказати точні історичні межі відносного миру чи початку гонінь є справою непростюю. Ускладнює ситуацію й те, що учений чернець Діонісій Маленький, очевидно, помилився на 4-7 років, обчислюючи дату народження Христа, яку взято за відправну точку сучасної системи літочислення.

Якщо в перші двісті років існування християн римський уряд мало цікавився ними, то із середини третього століття ставлення до них офіційної влади змінилося. Зважаючи на зростання чисельності християн та популярності їхнього вчення серед незаможних верств населення, а головне, тому що християни не бажали сповідувати культ імператора, обожествляти його, що за тодішніми поглядами вважалось виявом патріотизму, імперський уряд робив марні спроби їх винищити. Присилувати християн до сповідання культу імператора або покласти край християнству намагалися римські імператори Децій (249-251), Валеріан (253-260) та Діоклетіан після свого сходження на престол у 284 році. Жорстокі переслідування християн за правління Діоклетіана були найтривалішими і найсистематичнішими. Зрештою, християни знайшли заступника в імператорі Константині (312-337), який перейшов у християнську віру, чим, очевидно, підготував наступну точку біфуркації — 377 рік.

Вважаємо, що ця біфуркація відбулася близько 380 року, коли імператор Феодосій (379-395) оголосив ортодоксальне католицьке християнство офіційною релігією римської держави. Бачимо, що похибка невинно

зменшується! Доречно зауважити, що, з огляду на характер аналізованої біфуркації, привертає до себе увагу вторгнення в імперію у 375 році невеликого племені вестготів, які перемогли і вбили імператора Валенса, після чого безперешкодно пересувалися в межах імперії й кочували так понад двадцять років, шукаючи зручного місця, де б оселитися. Це надало іншим германським народам сміливості проникати на територію імперії, селитись там і поступово християнізуватися.

Ми не будемо детально зупинятися на аналізі подій у християнському світі, що відбувалися з 377 до 610 року — наступної точки біфуркації — це тема окремої розмови. Для характеристики біфуркації 610 року оберемо подію, яка, на перший погляд, не має безпосереднього відношення до історії «земного тіла Христового» — християнської церкви. Йдеться про покликання Мухамеда на пророка у віці 40 років (народився 570 року) в гірській печері Гхар Хіра. Вважається, що одкровення приходили до Мухамеда приблизно від 610 року до його смерті у 632 році. Мухамедова проповідь — що немає іншого Бога, окрім Аллаха — мала великий успіх. За дивовижно короткий період арабські армії, об'єднані могутньою духовною силою ісламу, повністю перекраляли релігійну карту світу. Виникнення й посилення ісламу в сьомому столітті призвело до значних територіальних і людських втрат для християнства на Близькому Сході, у Північній Африці та в Іспанії.

А як за відпливом неминуче настає приплив, так наступна дата — 987 рік (зверніть увагу на величину похибки) засвідчує початок державної християнізації наймогутнішої тогочасної держави — Русі! Ця подія, на нашу думку, потребує розлогих коментарів, але це справа майбутнього.

Хрещення Русі, 988 рік спрямували нашу увагу на нашу багатостраждальну батьківщину. А куди поведе наступна дата — 1597 рік?

Як не «україноцентрично» це прозвучить, але цю точку поліфуркації ми пов'язуємо з Берестейською унією. Був це початок об'єднання Сходу і Заходу чи початок реформації, чи якихось інших, невідомих нам інтеграційно-диференційних процесів (початок кінця історії земного християнського світу?) — про це дізнаються люди, які житимуть у 2584 році...

ПСИХОСОЦІОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН ЕПОХИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ОНОВЛЕННЯ ТЕМАТИКИ КУРСУ ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ У ПСИХОСИНЕРГЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Пропонований матеріал мислиться як перший крок до оновлення традиційних курсів з етнопсихології та соціології національних відносин, що читаються майбутнім психологам у вищих навчальних закладах України. На нашу думку, має бути кардинально переосмислена надмірна укоріненість названих курсів у ретроспективну проблематику — аби повніше збагнути виклики майбутнього і бути готовими до них. Набуття студентами психологічної компетентності та психологічної культури у галузі психосоціології національних відносин в епоху глобалізації вимагає не тільки глибоких теоретичних знань з царини минулого, але й умінь та навичок прогнозування наслідків індивідуальної та групової поведінки у взаємозалежному світі. Тому пропонована модернізована навчальна програма має на меті підготувати майбутніх психологів та соціологів адекватно реагувати на суспільні запити, навчити їх основам надання психологічної допомоги в різних націокультурних середовищах за допомогою специфічних психологічних методів та методик.

У результаті вивчення курсу студенти повинні:

Знати:

- методологічні засади психосоціології національних відносин;
- особливості національної психології як найвищого рівня розвитку етнопсихології;
- характеристику націй і особистостей різних культурних спільнот;
- психологічні і соціальні особливості спілкування в національному та інтернаціональному середовищі;
- соціально-психологічну типологію націй;
- особливості перебігу конфліктів у системі національних відносин;
- можливі сценарії розвитку національних відносин в епоху глобалізації.

Вміти:

- здійснювати психодіагностику національного характеру, національної самосвідомості, ідентичності тощо;
- володіти основними методами запобігання конфлікту в системі національних відносин;
- удосконалювати стосунки та налагоджувати спілкування з людьми інших націй і культур.

Ознайомитись:

- з історією виникнення і розвитку психології національних відносин та становлення її теоретичних засад;

- з етно- і націоцентризмом як соціально-психологічним феноменом та здійсненням його експериментального дослідження за допомогою різного типу методик;
- із соціофілогенетичними аспектами націогенезу у різних культурно-історичних контекстах.

Засвоїти:

- особливості експериментального вивчення психогенезу представників різних націй і народів;
- основні стадії входження особистості як суб'єкта націотворчої діяльності в соціальні інституції громадянського суспільства;
- навички фіксації та інтерпретації даних, отриманих крос-культурними методами дослідження.

Викладання курсу «Психосоціологія національних відносин» відбувається у IX семестрі і ґрунтується на отриманих студентами знаннях та вміннях протягом навчання у I–VIII семестрах та проходженні ними різноманітної психологічної практики. Тому під час викладання курсу велика увага приділяється оволодінню студентами на семінарських (практичних) заняттях навичками застосування вказаних знань у процесі вивчення національних особливостей матеріального та духовного буття сучасного соціуму, специфіки функціонування інонаціональних спільнот, набуття науково-гуманістичного підґрунтя для вирішення проблем міжнаціонального спілкування.

Обсяг навчальної дисципліни на денній формі навчання становить 81 година занять, з яких 20 годин — лекційних, 16 годин — семінари і практичні, 45 — самостійна підготовка студентів. Організований таким чином навчальний процес дає змогу студентам виступати не тільки в ролі національно свідомого громадянина, а й у ролі дослідника, що допомагає підтримувати в студентів стійку зацікавленість до предмета, вмотивовану прагненням до пізнання глибинних механізмів учинкової активності людей.

Тематика курсу лекцій та семінарів доповнюють одна одну. Лекційний курс охоплює таку тематику, як методологічні засади психології і соціології національних відносин; особливості національної психології як найвищого рівня розвитку етнопсихології; характеристику націй і особистостей різних культурних спільнот; психологічні і соціологічні особливості внутрішньонаціонального та міжнаціонального спілкування; соціально-психологічну типологію націй; особливості перебігу конфліктів у системі національних відносин; можливі сценарії розвитку національних відносин в епоху глобалізації.

На семінарських заняттях студенти вчать використовувати свої знання на практиці і засвоюють методику й культуру здійснення психодіагностики національного характеру, національної самосвідомості, ідентичності тощо.

Під час викладання велика увага приділяється основним методам запобігання конфлікту в системі національних відносин; удосконаленню стосунків та налагоджуванню спілкування з людьми інших націй і культур.

Проміжний контроль знань передбачено у вигляді коротких звітів (або рефератів) за змістом виконуваних завдань, а також у формі індивідуальної контрольної співбесіди за визначеним обсягом питань з пройденого курсу. Викладання дисципліни завершується складанням іспиту. Обсяг матеріалу, який виноситься на іспит, містить також практичне володіння студентами методами і методиками психології і соціології національних відносин.

ПРОГРАМА КУРСУ

Тема 1. Об'єкт, предмет, методологія і методи психосоціології національних відносин

Об'єкт, предмет і завдання психосоціології національних відносин.

Нації як об'єкт психологічного і соціологічного дослідження.

Особливості поєднання методів психології і соціології при вивченні національних взаємин.

Основні напрями досліджень психосоціології національних відносин.

Міжпредметні зв'язки психосоціології національних відносин.

Значення психосоціології національних відносин для суспільної практики.

Тема 2. Історія виникнення та наукові засади психосоціології національних відносин

Національне пробудження і відродження Європи як історична передумова виникнення національної ідеології й теорії.

Становлення науки про націю у працях Й. Г. Гердера, Й. Фіхте, Ф. Палацького, Ф. Й. Ноймана, П. Сорокіна, Р. Челлена та інших.

М. Драгоманов як перший український мислитель, що розпочав систематичне вивчення міжнаціональних взаємин.

Проблеми розвитку народів і націй в працях В. Старосольського, С. Рудницького, Д. Донцова та інших.

Тема 3. Національна психологія як найвищий рівень розвитку етнічної психології

Порівняльна характеристика понятійного апарату етнопсихології та національної психології.

Етногенез та націогенез: суб'єкти та результати.

Міжнаціональні відмінності та їх наслідки.

Національні взаємини в епоху глобалізації.

Тема 4. Нація та особистість у різних культурних спільнотах

Основні концепції соціо-психо-культурного розвитку людства.

Соціо-психо-культурні основи розвитку цивілізацій західного і східного типу.

Зв'язок між культурою і нацією.

Культура як критерій національної самобутності.

Нація та особистість: індивідуальний та колективний, первинний та вторинний контроль за діяльністю людини.

Види соціопсихогенези діяльності.

Тема 5. Психосоціологія національного та інтернаціонального спілкування

Важливість навичок національного та інтернаціонального спілкування.

Психогенеза видів спілкування.

Система традиційних взаємин, звичаєві форми спілкування і дозвілля (на прикладі української нації).

Національна та міжнаціональна комунікація на сучасному етапі розвитку земної цивілізації.

Шляхи до ефективної національної та міжнаціональної комунікації.

Тема 6. Соціально-психологічна типологія націй

Критерії оцінки соціопсихогенезу націй.

Критика класифікації народів на історичні та неісторичні.

Менталітет народів Європи.

Розвиток менталітету народів Азії.

Особливості менталітету народів Африки, Австралії та Океанії.

Тема 7. Ноопсихосоціологічна теорія розвитку народів і націй

Епоха психофізіологічної адаптації народів.

Епоха ноопсихосоціологічного самовизначення.

Епоха соціальної активності народів.

Епоха ноопсихосоціальної стійкості народів.

Тема 8. Теорії месіанізму народів і націй

Соціально-психологічні чинники постання теорій і поглядів на месіанську візію народів і націй.

Месіанізм єврейського народу — приклад архаїчної форми національної ідеї.

Російський месіанізм — приклад імперської форми національної ідеї.

Український месіанізм — національна ідея модерного типу?

Тема 9. Конфлікт у системі національних відносин

Історія та теорія конфліктної взаємодії.

Конфлікти політичні, соціальні, міжнаціональні тощо.

Владні конфліктогени.

Переговори — універсальний метод розв'язання конфліктів.

Роль міждержавних, громадських та інших організацій у попередженні конфліктів.

Тема 10. Національні взаємини в епоху глобалізації: можливі сценарії розвитку

Синергетичні аспекти міжцивілізаційної взаємодії в умовах глобалізації.

Віртуалізація націй — нова загроза для міжнародної стабільності?

Ризики національного розвитку в умовах глобалізації.

ТЕМИ ДЛЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема: Національні відмінності у невербальній комунікації та поведінці

1. Що таке невербальна комунікація та поведінка?
2. Вплив національної культури на невербальну поведінку та його практичні наслідки при спілкуванні.
3. Крос-культурні дослідження невербальної поведінки.
4. Основні види невербальної поведінки — адаптери, жести, ілюстратори, регулятори, емблеми.

Тема: Методи дослідження національного характеру

1. Етнічна особистість і національний характер.
2. Дослідження національного характеру.
3. Національний характер та архетип.
4. Методи вивчення національного характеру.

Тема: Тренінг удосконалення стосунків з людьми інших націй і культур

1. Крок перший: визнавай і цінуй різноманітність.
2. Крок другий: взаємодія з людьми інших націй і культур у контексті кооперування.
3. Крок третій: плекай гордість у своїй національній і культурній ідентичності.
4. Крок четвертий: цінування національного і культурного походження інших людей.
5. Тренінг інших аспектів різноманітності.

Тема: Культура, нація та соціальна поведінка

1. Групова психологія. Стосунки в групі своїх і чужих.
2. Кохання, сексуальні стосунки та змішані шлюби між представниками різних національностей.
3. Культура і конформізм, поступливість, підкорення і співробітництво. Культура і агресія.

Тема: Встановлення і збереження довір'я між людьми

1. Визначення довір'я.
2. Встановлення довір'я між людьми і народами.
3. Бути довірливим і гідним довір'я.
4. Коли довір'я виправдане.
5. Довір'я як передбачення, що збувається.

Тема: Основи соціопсихології особистості

1. Загальна характеристика системи «людина — ціннісне середовище».
2. Параметри особистості, що детермінують і регулюють її діяльність.

3. Спряженість характеристик особистості та ціннісного середовища.

Тема: *Методики розв'язання конфліктів*

1. Призначення та сфери використання методик розв'язання конфліктів.
2. Посередник у сфері розв'язання конфліктів.
3. Методи управління конфліктами.
4. Правила безконфліктного спілкування.
5. Медіація та її роль у вирішенні конфліктних ситуацій.

Тема: *Метод контент-аналізу у психології та соціології*

1. Призначення та завдання методу
2. Основні вимоги до показників аналізу.
3. Процедура контент-аналізу у класичному та комп'ютерному виконанні.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема: *Маніпуляція — вид соціально психологічного впливу на національну свідомість*

1. Опрацювати літературні джерела з теми.
2. Розкрити суть та мету здійснення соціально-психологічного маніпулювання.
3. Маніпуляція свідомістю людей через ЗМІ.

Тема: *Тероризм та його соціально-психологічна характеристика*

1. Опрацювати літературні джерела з теми.
2. Суть та види тероризму.
3. Шляхи та форми попередження тероризму.
4. Психосоціальна та релігійна сутність тероризму.

Тема: *Соціально-психологічні чинники міжособистісного спілкування*

1. Опрацювати літературні джерела за темою.
2. Імператив міжособистісних стосунків.
3. Процес оволодіння навичками міжособистісного спілкування.
4. Цінність міжособистісних стосунків.
5. Провести ретроспективний аналіз сімейних стосунків.
6. Навчання міжособистісних умінь.

Тема: *Гендер і національна культура*

1. Опрацювати літературні джерела за темою.
2. Гендерні ролі та стереотипи.
3. Соціалізація хлопчиків і дівчаток.
4. Гендерні відмінності у поведінці.

Тема: *Сім'я та проблеми соціалізації особистості в етнопсихології*

1. Опрацювати літературні джерела за темою.
2. Етнографія батьківства.
3. Особливості подружніх стосунків в різнонаціональних сім'ях.
4. Формування національної свідомості підлітка в сім'ї.
5. Соціалізація у різних культурах і у різних народів.

Тема: *Національні та етнічні стереотипи*

1. Опрацювати літературні джерела за темою.
2. Охарактеризувати етнічні стереотипи та процес стереотипізації.
3. Психосемантичний аналіз стереотипів характеру.
4. Вплив авто- і гетеростереотипів на міжетнічне сприйняття і розуміння людьми один одного.
5. Методи дослідження етнічних стереотипів.

Тема: Психологічні та соціальні аспекти національної свідомості

1. Опрацювати літературні джерела за темою.
2. Дати визначення національної свідомості.
3. Охарактеризувати «синдром нав'язаної етнічності».
4. Розкрити психологічні механізми формування національної ідентичності.

Тема: Соціальна справедливість та національні відносини

1. Опрацювати літературні джерела з теми.
2. Моральні основи справедливості.
3. Універсальна та партикулярна концепції справедливості.
4. Процесуальна справедливість.
5. Реакція на несправедливість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баклушинский С. А. Особенности формирования этнической идентичности в мегаполисе / С. А. Баклушинский, Н. Г. Орлова // Этнос. Идентичность. Образование. Труды по социологии образования. — М., 1998. — Вып. 6. — с. 248-267.
2. Бандурка А. М. Этнопсихология : Учебное пособие / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. — Харьков : Изд-во Ун-та внутр. дел, 2000. — 240 с.
3. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. — К. : Тандем, 2000. — 264 с.
4. Белик А. А. Психологическая антропология: история и теория / А. А. Белик. — Москва : Изд-во Института этнологии и антропологии РАН, 1993. — 190 с.
5. Белинская Е. П. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений / Е. П. Белинская, Т. Г. Стефаненко // Этническая психология : хрестоматия. — СПб. : Речь, 2003. — с. 175-181.
6. Белявский И. Г. Историческая психология / И. Г. Белявский. — Одесса: 1991. — 252 с.
7. Белявский И. Г. Контраверсивная психология / И. Г. Белявский. — Одесса : «Виктория», 2003. — 304 с.
8. Бодалев А. А. Формирование понятия о другом человеке как личности / А. А. Бодалев. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1971. — 133 с.
9. Болтівець С. І. Педагогічна психологія: теорія та методика : Монографія / С. І. Болтівець. — К. : Редакція «Бюлетеня ВАК України», 2000. — 302 с.
10. Бон Ле Г. Психологія соціалізму / Г. Ле Бон. — М., 1995. — 544 с.
11. Боришевський М. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / Боришевський М. // Соц.-психол. вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ю. та ін. — К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. — с. 138-144.
12. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Й. Боришевський. — К., 2000. — 63 с.
13. Боронаев А. О. Этническая психология / А. О. Боронаев, В. И. Павленко. — СПб., 1994. — 371 с.
14. Бочковский О. Вступ до націоналії / Ольгерт Бочковский. — К. : «Гене́за», 1998. — 144 с.
15. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // Общественные науки и современность. — 1999. — № 5. — С. 117-128.
16. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. — М., 1973. — с. 280.
17. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность // Ю. В. Бромлей. — М., 1987.
18. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. — К. : Наукова думка, 1989. — 200 с.
19. Василенко М. Г. Г. Н. Теплов і його «Записка о непорядках в Малороссии» / М. Г. Василенко // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1912. — Т. 9. — С. 13-23.
20. Ващенко Г. Виховний ідеал / Григорій Ващенко. — Полтава : Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. — 191 с.
21. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. — М., 1990. — 808 с.
22. Велвуд Д. Работа с эмоциями / Д. Велвуд // Высшее сознание : Пер. с англ. — М. : REFL-book; К. : Ваклер, 1995. — с. 223-244.
23. Велесова книга / Упорядк. Б. Яценко. — К. : Индоевропа, 1995. — 320 с.
24. Винер Б. Е. Этничность: в поисках парадигмы изучения / Б. Е. Винер // Этнологич. обозрение. — 1998. — № 4. — с. 3-26.
25. Вирост Й. С. Національна самосвідомість: проблеми визначення і аналізу / Й. С. Вирост // Філософ. і соціолог. думка. — 1989. — № 7. — с. 11-19.
26. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. — М. : «Прогресс», 1979. — 462 с.
27. Гегель Г. В. Ф. Философия истории : Сочинения в 3-х томах / Г. В. Ф. Гегель. — Т. 3.

28. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Иоганн Г. Гердер. — М. : Наука, 1977. — 704 с.
29. Галкина Е. М. Методический аспект изучения проблемы этнической идентификации / Е. М. Галкина // Духовная культура и этническое самосознание. — Вып 1. — М. : Изд-во ИЭА РАН, 1990. — с. 57-82.
30. Гнатенко П. И. Национальный характер / П. И. Гнатенко. — Днепропетровск : Изд. ДГУ, 1992. — 140 с.
31. Гнатенко П. И. Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. — К., 1999. — 466 с.
32. Гнатенко П. И. Український національний характер / П. І. Гнатенко. — К., 1997. — 140 с.
33. Гнатенко П. И. Национальная психология : Монография / П. И. Гнатенко. — Днепропетровск, 2000. — 213 с.
34. Гнатенко П. И. Национальная психология : анализ проблем и противоречий / П. И. Гнатенко, Л. О. Кострюкова. — К., 1990. — 110 с.
35. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. — М. : Изд-во МГУ, 1987. — 176 с.
36. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. — К. : Наукова думка, 1984. — 207 с.
37. Голдберг Э. Управляющий мозг: Лобные доли, лидерство и цивилизация / Э. Голдберг. — М. : Смысл, 2003. — 335 с.
38. Гринів О. Імператив Володимира Мономаха: Непретензійні нотатки / Олег Гринів. — Львів, 2000. — 332 с.
39. Губко О. Психологія українського народу : Наукове дослідження / Олексій Губко // Книга І: Психологічний склад праукраїнської народності. — К. : ПВП «Задруга», 2004. — 400 с.
40. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. — Л., 1990.
41. Гуманістична психологія : Антологія : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів // Том І: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. — К. : «Пulsари», 2001. — 252 с.
42. Девятков А. Китайская специфика: как понял ее я в разведке и бизнесе / А. Девятков. — М. : Муравей, 2002. — 336 с.
43. Джонсон Д. В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Девід В. Джонсон. — К. : Вид. Дім «КМ Академія», 2003. — 288 с.
44. Демоз Л. Психоистория / Л. Демоз. — Ростов-на-Дону, 2000. — 509 с.
45. Дорфман Л. Я. Метаиндивидуальный мир / Л. Я. Дорфман. — М. : Смысл, 1993. — 456 с.
46. Душков Б. А. Психология типов личности, народов и эпох / Б. А. Душков. — Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — 736 с.
47. Енциклопедія українознавства : в двох томах / Під головн. ред. проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузеля. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. — 1600 с.
48. Жмир В. Л. На шляху до себе / В. Л. Жмир // Філософ. і соціол. Думка. — 1991. — № 1-4.
49. Загальна психологія : Підручник для студентів вищ. навч. закладів / С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко, В. О. Соловйenko // За загальною редакцією акад. С. Д. Максименка. — К. : Форум, 2000. — 453 с.
50. Записка о Малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы // Киевская Старина. — 1897. — № 4. додаток. — с. 23-32; № 5. додаток. — С. 33-39.
51. Иностранная психология. — 1993. — Т. 1. — № 2.
52. Ионов И. Н. Парадоксы российской цивилизации / И. Н. Ионов // Общественные науки и современность. — 1999. — № 5. — С. 115-127.
53. Історія Русів / Укр. перекл. І. Драча. — К. : Радянськ. письменник, 1991.
54. Карлов В. В. Евразийская идея и русский национализм / В. В. Карлов // Этнологич. обозрен. — 1997. — № 1. — С. 3-13.

55. Келли Дж. Психология личности. Теория личностных конструктов / Дж. Келли. — СПб. : Речь, 2000. — 249 с.
56. Клименко В.В. Как воспитать вундеркинда / В.В. Клименко. — Харьков : Фолио, 1996. — 462 с.
57. Климов Е.А. Образ мира в разнотипных профессиях / Е.А. Климов. — М. : Изд-во МГУ, 1995. — 224 с.
58. Когут З. Російський централізм і українська атономія (ліквідація Гетьманщини 1760-1830 рр.) / Зенон Когут. — К. : Основи, 1996. — 318 с.
59. Козлов В.И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса / В.И. Козлов // Советская этнография. — 1974. — № 2. — с. 79-91.
60. Козлов В.Н. Этнос и территория / В.Н. Козлов // Советская этнография. — 1971. — № 6. — с. 89-100.
61. Колесник І.І. Українська історіографія / І.І. Колесник. — К. : Генеза, 2000. — 256 с.
62. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.С. Кон. — М. : Политиздат, 1984. — 335 с.
63. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С. Кон. — М. : Политиздат, 1978. — 367 с.
64. Конрад Н.И. Запад и Восток / Н.И. Конрад. — М., 1966. — 520 с.
65. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий / В.В. Кочетков. — М. : ПЕР СЭ, 2001. — 416 с.
66. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / М. Коул. — М. : «Когито-Центр», 1997. — 432 с.
67. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. — К. : «ARC-UKRAINE», 1996. — 793 с.
68. Кроник А.А. Межличностное оценивание в малых группах / А.А. Кроник. — К. : Наукова думка, 1982. — 159 с.
69. Крысько В.Г. Этническая психология : Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.Г. Крысько. — М. : Академия, 2002. — 320 с.
70. Куєвда В.Т. Традиційність як фактор психічної детермінації поведінки людини : дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук / В.Т. Куєвда. — К., 1999.
71. Кукушкин В.С. Этнопедагогика и этнопсихология / В.С. Кукушкин, Л.Д. Столяренко. — Ростов-на Дону : Феникс, 2000. — 448 с.
72. Кушнер П.И. Национальное самосознание как этнический определитель / П.И. Кушнер // Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. — Вып. 6. — 1949. — 120 с.
73. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кэмпбелл. — М. : Прогресс, 1980. — 390 с.
74. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. — М., 1999.
75. Левкович В.П. Социально-психологические аспекты проблемы этнического сознания / В.П. Левкович, Н.Г. Панкова // Социальная психология и общественная практика. — М., 1995. — С. 138-153.
76. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. — М. : Смысл, 2001. — 560 с.
77. Лінч Д.Г. Середньовічна церква / Джозеф Г. Лінч. — К. : Основи, 1994. — 492 с.
78. Лосев А.Ф. Хаос / А.Ф. Лосев // Мифы народов мира. — Т. 2. — Москва, 1982. — С. 579-581.
79. Лукашевич Н.П. Социология воспитания : Краткий курс лекций / Н.П. Лукашевич. — К. : МАУП, 1996. — 180 с.
80. Льюис Р.Д. Деловые культуры в международном бизнесе / Р.Д. Льюис. — М. : «Дело», 2001. — 446 с.
81. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика / Н. Мак-Вильямс. — М. : Класс, 1998. — 476 с.
82. Мак-Люен М. Галактика Гутенберг: Становления людини друкованої книги / М. Мак-Люен. — К. : Ніка-Центр, 2001. — 464 с.

83. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: історія людського суспільства / Вільям Мак-Ніл. — К. : Ніка-Центр, 2002. — 1112 с.
84. Мамардашвили М. К. Наука и культура / М. К. Мамардашвили // Методологические проблемы историко-научных исследований. — М. : Наука, 1982. — С. 38-58.
85. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці : Методологія, методи, програми, процедури / С. Д. Максименко. — К., 1998. — 226 с.
86. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі / С. Д. Максименко // Том I: Теоретико методологічні проблеми генетичної психології. — К. : «Форум», 2002. — 319 с.
87. Маноха І. П. Психологія потаємного «Я» / І. П. Маноха. — К. : Поліграфкнига, 2001. — 448 с.
88. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. — СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. — 416 с.
89. Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа. — Львов : Инициатива; М. : Изд-во «Совершенство», 1998. — 512 с.
90. Мясисцев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясисцев. — Л. : Медицина, 1960. — 426 с.
91. Надирашвили Ш. А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш. А. Надирашвили. — Тбилиси : Мецниереба, 1974. — 170 с.
92. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Дмитро Наливайко. — К. : Основи, 1998. — 578 с.
93. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій : Навчальний посібник / О. В. Нельга. — К. : Тандем, 1997. — 368 с.
94. Омеласенко І. Б. Методологічний статус поняття «народна психологія» / І. Б. Омеласенко // Пробл. загальн. та педагог. психол. : Збір. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка. — К., 2001. — Т. III. — Ч. 2. — С. 93-100.
95. Павленко В. М. Етнопсихологія : Навч. посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглін. — К. : Сфера, 1999. — 408 с.
96. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства : Навчальний посібник / Ю. В. Павленко. — К. : Либідь, 1999. — 360 с.
97. Паповян С. С. Математические методы в социальной психологии / С. С. Паповян. — М. : Наука, 1983. — 344 с.
98. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. — М. : Изд-во МГУ, 1988. — 230 с.
99. Петренко В. Ф. Психосемантический анализ этнических стереотипов: лики толерантности и нетерпимости / В. Ф. Петренко, О. В. Митина, К. В. Бердников, А. Р. Кравцова, В. С. Осипова. — М. : Смысл, 2000. — 74 с.
100. Пірен М. І. Деонтологія конфліктів та управління : Навчально-практичний посібник / М. І. Пірен. — К. : УАДУ, 2001. — 377 с.
101. Пірен М. І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні : Навчальний посібник / М. І. Пірен. — К. : Вид-во УАДУ, 1999. — 204 с.
102. Пірен М. І. Основи етнопсихології : Підручник / М. І. Пірен. — К. : 1996. — 385 с.
103. Платонов Ю. П. Этническая психология / Ю. П. Платонов. — СПб. : «Речь», 2001. — 320 с.
104. Повість врем'яних літ : Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньогрецьк., післяслово, комент. В. В. Яременка. — К. : Радянський письменник, 1990. — 558 с.
105. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. — М. : Наука, 1979. — 232 с.
106. Поршнев Б. Ф. Противопоставление как компонент этнического самосознания / Б. Ф. Поршнев // Доклады советской делегации на 9 Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. (Чикаго). — М., 1973.
107. Почебут Л. Г. Психология социальных общностей: толпа, социум, этнос / Л. Г. Почебут. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2002. — 176 с.
108. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Омелян Прицак. — Київ — Кембридж, 1991. — 80 с.

109. Психология человека от рождения до смерти. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. — 656 с.
110. Психология и культура / Под ред. Д. Мацумото. — СПб.: Питер, 2003. — 716 с.
111. Пушкарева Н.Л. Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в X-XV вв.) / Н.Л. Пушкарева // Этнологич. обозрен. — 1996. — № 6. — С. 93-105.
112. Ранк О. Миф о рождении героя / О. Ранк. — М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 1997. — 252 с.
113. Романова О.Л. Развитие этнической идентичности у детей и подростков: автореф. дис. канд. психол. наук / О.Л. Романова. — М., 1994. — 20 с.
114. Романюк А.І. Демографічні студії. Вибрані праці / А.І. Романюк. — К., 1997. — 304 с.
115. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків / В.А. Роменець. — К.: Вища школа, 1983. — 106 с.
116. Росс Л. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт. — М.: «Аспект-пресс», 1999. — 429 с.
117. Рыбаков С.Е. К вопросу о понятии «этнос»: философско-антропологический аспект / С.Е. Рыбаков // Этнологич. обозр. — 1998. — № 6. — С. 3-15.
118. Садокова А.Р. Мифологические мотивы в японской народной поэзии / А.Р. Садокова // Эконом. обозр. — 1997. — № 2. — С. 84-98.
119. Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. — Москва: Прогресс-Традиция, 2002. — 496 с.
120. Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. — Москва: Прогресс-Традиция, 2003. — 584 с.
121. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
122. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту: Монографія / М.Л. Смутьсон. — К.: 2001. — 276 с.
123. Снежкова И.А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества / И.А. Снежкова // Советская этнография. — 1982. — № 1. — С. 80-88.
124. Современная этнопсихология: Хрестоматия / Под общ. ред. А.Е. Тараса. — Мн.: Харвест, 2003. — 368 с.
125. Солдатова Г.У. Этническое самосознание и этническая идентичность / Г.У. Солдатова // Психология межэтнической напряженности. — М., 1998. — 252 с.
126. Сонин В.А. Психологический практикум: задачи, этюды, решения / В.А. Сонин. — М.: Флинта, 1998. — 168 с.
127. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. — 512 с.
128. Спецпрактикум по социальной психологии. Методы исследования межличностного взаимодействия. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 104 с.
129. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. — М., 1972. — 303 с.
130. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М.Т. Степико. — К.: Товариство «Знання», 1998. — 251 с.
131. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. — М., МГУ, 1983. — 284 с.
132. Сухарев В.О. Психология народов и наций / В.О. Сухарев, М.В. Сухарев. — Д.: Сталкер, 1997. — 400 с.
133. Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки. — К., 2003. — 180 с.
134. Токарев С.А. Проблема типов этнической общности / С.А. Токарев // Вопр. филос. — 1964. — № 11. — С. 49-52.
135. Флиер А.Я. Культура как смысл истории / А.Я. Флиер // Общественные науки и современность. — 1999. — № 6. — С. 150-159.
136. Фрейд З. «Я» и «Оно» / З. Фрейд // З. Фрейд. Труды разных лет: Пер. с нем. — Кн. 1. — Тбилиси: «Мерани», 1991. — С. 351-392.

137. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд // З. Фрейд. Труды разных лет : Пер. с нем. — Кн. 1. — Тбилиси: «Мерани», 1991. — С. 71-138.
138. Хейлз К. Н. Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформації / Кетрін Н. Хейлз. — К.: Ніка-Центр, 2002. — 430 с.
139. Ціба В. Т. Соціологія особистості: системний підхід: Навчальний посібник / В. Т. Ціба. — К.: МАУП, 2000. — 152 с.
140. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. — К., 1965. — 48 с.
141. Чепе М.-Л. А. Взаимосвязь информационных и энергетических характеристик познавательных процессов / М.-Л. А. Чепе // Проблемы психофизиологии. Диагностика нарушений и восстановление психических функций человека: Тез. науч. сообщ. сов. психологов к VI Всес. съезду Об-ва психологов СССР. — Москва, 1983. — С. 47.
142. Чепе М.-Л. А. Енергоінформаційні чинники забезпечення ефективності і надійності діяльності людини-оператора / М.-Л. А. Чепе // XI З'їзд Українського фізіологічного товариства: Тез. доп. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 438-439.
143. Чепе М.-Л. А. Застосування психосинергетики для проектування закономірностей розвитку людини / М.-Л. А. Чепе // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики: Міжвузівський збірник наукових праць. — Випуск 19. — Одеса, 2002. — С. 128-131.
144. Чепе М.-Л. А. Історико-психологічне дослідження «гріховного вчинку» Володимира Мономаха / М.-Л. А. Чепе // Пробл. заг. і пед. психології. — т. V. — Ч. I. — К., 2003. — С. 277-282.
145. Чепе М.-Л. А. «Історія Русів»: новий погляд / М.-Л. А. Чепе // Часопис «Українська культура». — 1999. — № 10. — С. 26-29.
146. Чепе М.-Л. А. Історико-логічний генезис матеріалістических взглядов на психофизиологическую проблему / М.-Л. А. Чепе // Практична психологія і школа. — Київ — Луцьк, 1992. — С. 102-113.
147. Чепе М.-Л. А. К проблеме построения обобщенных моделей психофизиологического состояния человека / М.-Л. А. Чепе // Психологическая наука и практика: Тез. докл. и сообщ. к научно-практ. конф. — Новосибирск, 1987. — С. 128-129.
148. Чепе М.-Л. А. Квазиолографические принципы информационно-энергетической регуляции психической деятельности человека / М.-Л. А. Чепе // Информативность биологически активных точек, приборные методы их определения и эффективность медико-технических исследований. — Харьков, 1981. — С. 61-63.
149. Чепе М.-Л. А. Книгиня Анна та Віщий Боян — світочі людяності у часи жорстокості / М.-Л. А. Чепе // Альманах 2000. Етноси України. Тюрський світ. — К., 2000. — С. 36-49.
150. Чепе М.-Л. А. Між Заходом і Сходом: психогенеза української етнічності / М.-Л. А. Чепе // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — Вип. 22. — К.: Нора-принт, 2002. — С. 306-312.
151. Чепе М.-Л. А. О системообразующих факторах состояния человека / М.-Л. А. Чепе // Психология и научно-технический прогресс: Тез. докл. к VII съезду Об-ва психологов СССР. — Москва, 1989. — С. 207-208.
152. Чепе М.-Л. А. О структуре психофизиологического состояния человека / М.-Л. А. Чепе // Моделирование и оптимизация информационных процессов в развитом социалистическом обществе. — Новосибирск, 1985. — С. 139-140.
153. Чепе М.-Л. А. Окцидентально-орієнтальне тло української етнопсихогенези / М.-Л. А. Чепе // Актуальні проблеми психології. — Том I. — Ч. 3. — К., 2002. — С. 169-176.
154. Чепе М.-Л. А. Проблеми загальної психології: шляхи розвитку ідей Г. С. Костюка / М.-Л. А. Чепе // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — Вип. 20. Част. II. Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях. — К., 2000. — С. 194-202.
155. Чепе М.-Л. А. Психологічна реконструкція особистості Бояна / М.-Л. А. Чепе // Пробл. заг. і пед. психології. — К., 2000. — Т. II. — Ч. 6. — С. 7-12.

156. Чепа М.-Л.А. Психосинергетичні моделі розвитку людини / М.-Л.А. Чепа // Психологічні проблеми суспільства епохи трансформації : Матеріали українсько-польської конференції. Львів, 19-21 вересня 2003 року. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 78-79.
157. Чепа М.-Л.А. Психосинергетичні чинники безпечного розвитку та саморозвитку людини / М.-Л.А. Чепа // Освіта як фактор національної безпеки : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 20 грудня 2002 року. — К., 2003. — С. 361-370.
158. Чепа М.-Л.А. П'ять великих таємниць історичної психології / М.-Л.А. Чепа. — К. : Ред. загальнопед. газ., 2005. — 128 с.
159. Чепа М.-Л.А. Розвиток людини як результат диференціації та інтеграції психічних процесів / М.-Л.А. Чепа // Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — Т. V. — Ч. 2. — К., 2003. — С. 284-291.
160. Чепа М.-Л.А. Русько-половецькі взаємини: погляд історичної психології / М.-Л.А. Чепа // Пізнання один одного. Культурні українського та кримсько-татарського народів. — К., 1999. — с. 23-38.
161. Чепа М.-Л.А. Самореалізація людської самості: віковий аспект / М.-Л.А. Чепа // Людина у світі духовної культури : Матеріали міжнародної наукової конференції 17.05-18.05.2002. — К., 2002. — С. 50-52.
162. Чепа М.-Л.А. Синергетичні моделі управління саморозвитком людини / М.-Л.А. Чепа // Актуальні проблеми психології. — Том I. — Част. I. — К., 2001. — С. 104-110.
163. Чепа М.-Л.А. Синтеза Сходу і Заходу — архетипова доля української нації / М.-Л.А. Чепа // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства : Матеріали міжнародної наукової конференції 30-31 травня 2002 р. — К., 2002. — С. 276-280.
164. Чепа М.-Л.А. Україна — «Золоті Ворота» Сходу і Заходу: психологічні підстави українського месіанізму / М.-Л.А. Чепа // Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 2002. — Т. IV. — Ч. 2. — С. 297-309.
165. Чепа М.-Л.А. Функціональна асиметрія мозку як чинник соціопсихогенези цивілізацій східного і західного типів / М.-Л.А. Чепа // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. — С. 99-109.
166. Чепа М.-Л.А. Шлях від народження до смерті: осмислення сутнісних рівнів людського розвитку / М.-Л.А. Чепа // Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — Т. III. — Ч. 2. — К., 2001. — С. 31-40.
167. Чепа М.-Л.А. Шлях до Шаруканя: культурно-історична психологія пошука правди про русько-половецькі взаємини / М.-Л.А. Чепа // Духовність та злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть. — К., 1999. — с. 64-71.
168. Чепа М.-Л.А. Энергоинформационная структура психофизиологического состояния человека-оператора / М.-Л.А. Чепа // Проблемы инженерной психологии : Тез. VI. Всес. конф. по инж. психологии. — Ленинград, 1984. — С. 232-234.
169. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. — М., 1977.
170. Чик Г. Единицы культуры / Г. Чик // Общественные науки и современность. — 2000. — № 2. — С. 111-123.
171. Шевченко В.Є. Етнопсихологічні особливості перебування миротворців у країнах арабо-мусульманського світу: Науково-методичний посібник / В.Є. Шевченко, М.-Л.А. Чепа, С.В. Іванов, Є.Ю. Алексєєв, І.В. Малько, А.О. Григоренко // За ред. С.Д. Максименка. — К., 2005. — 84 с.
172. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / Валерій Шевчук. — К. : Абрис, 1995. — 390 с.
173. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер. — М. : Прогресс, 1973. — 344 с.

174. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет. — СПб. : «Алетейя», 1996. — 156 с.
175. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 200 с.
176. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М., 1996. — 340 с.
177. Этническая психология: хрестоматия. — СПб. : Речь, 2003. — 320 с.
178. Юм Д. О национальных характерах // Сочинения в 2-х томах. — Т. 2. — М., 1966. — 800 с.
179. Янів В. Психологічні основи окциденталізму / Володимир Янів. — Мюнхен : Український вільний Університет, 1996. — 206 с.
180. Ярошевский М. Г. Развитие и современное состояние зарубежной психологии / М. Г. Ярошевский, Л. И. Анцыферова. — М. : Педагогика, 1974. — 304 с.
181. Ars vetus — ars nova: В. А. Роменець. — К. : Гнозис, 2001. — 256 с.

Наукове видання

Мирослав-Любомир Андрійович Чепа

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Монографія

(українською мовою)

На обкладинці – картина

Моріса Ешера «Вершник», гравюра, 1946

На другій сторінці обкладинки –

картина Моріса Ешера «Стрічка І. Мебіуса», гравюра, 1961

На титульній сторінці – малюнок художника

Геннадія Задніпряного

Технічний редактор *О.М. Корнілов*

Комп'ютерна верстка *В.М. Яценко*

Редактор *О.В. Цимбаліст*

Оформлення обкладинки *Н.М.Бугайова, К.А. Бобровницька*

Підп. до друку 18.11.2013. Формат 60x84 ¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 6,0.

Замовлення № 864-13. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»

Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.

25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29

тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05

E-mail: design@imex.net